

Az alvilág létének tagadása

Ehnaton amarnai királysírja

Irsay-Nagy Balázs

Az ókori Egyiptom többi uralkodóihoz képest teljesen párhuzam nélküli az a figyelem, amely Ehnaton királyra (18. dinasztia, ural. Kr. e. 1353–1336)¹ irányul. Ez az érdeklődés nem csak az egyiptológiai kutatás részéről nyilvánul meg – egyetlen más óegyiptomi uralkodóról sem készült annyi életrajz, mint róla² –, hanem abban is, ahogyan több, különböző modern közösség (kisebbségek, csoportok) is az elődjét véli felismerni az alakjában.³ Az Ehnatonnal való foglalkozásnak oka természetesen nem más, mint a vallásos reformja, amely a rövid, csak tizenhét éves uralkodás ellenére gyökeres fordulatot jelentett az egyiptomi teológiában. A reform bukása és az ortodox egyiptomi valláshoz való visszatérés⁴ ellenére a következő századok egyiptomi gondolkodástörténete az ehnatoni reform kihívására adott válaszok sorozataként is értelmezhető.⁵ De hasonló jelentőséggel bír az általa alapított új főváros, Amarna (ókori nevén Ahet-Aton), amely révén egy ókori egyiptomi település mai régészeti módszerekkel való kutatása vált lehetővé.⁶

¹ A kronológiához ld. HORNUNG – KRAUSS – WARBURTON 2006: 492.

² ALDRED 1968; REDFORD 1984; SCHLÖGL 1986; ALDRED 1988; HORNUNG 1995; REEVES 2001; GABOLDE 2005; SILVERMAN – WEGNER – WEGNER 2006; SCHLÖGL 2008; LABOURY 2010; DODSON 2014; HOFFMEIER 2015. Az Ehnatont kísérő modern érdeklődés fontos kiindulópontja Arthur Weigall 1910-es, többször kiadott és átdolgozott életrajza, WEIGALL 1911/2015; 1922. Ebben a kereszténység előzményeként mutatja be a reformot, habár a levelei tanúsága szerint a szerző maga erről nem volt meggyőződve, ld. HANKEY 2001: 119–121.

³ MONTSERRAT 2000. A könyv, miközben alapos cáfolatát nyújtja az áltudományos és fiktív Ehnaton-konstrukcióknak, megnyerő szimpátiával közelíti meg az ezeket létrehozó közösségeket.

⁴ ASSMANN 1972: 116–125 hangsúlyozza, hogy ortodoxiáról csak akkor lehet beszélni, ha egy teológiai rendszer egy másikhoz képest a helyesnek tudja magát meghatározni; Egyiptomban erről a helyzetről csak a reform bukása után beszélhetünk, még ha ez az öndefiníció sohasem explicit, hanem mindig implicit módon jelenik meg a teológiai szövegekben. REDFORD (2013: 11) az ortodoxia (sőt, uo. 26 a *religio*) kifejezés adekvátsága ellen érvel. A tárgyalt fogalmakat azonban egy-egy olyan definíció értelmében használja fel az érveléséhez, amelyik mindegyik esetben számomra túlságosan szűknek tűnik.

⁵ ASSMANN 1983: 189–286; 2004; a tézis rövidebb összefoglalásai az assmanni életmű több pontján is felbukkannak (ASSMANN 1991: 258–282; 2005: 84–92). Vö. még a reform utáni időszakban a szépirodalomban bekövetkező változásokat, amelyben ekkor klasszicizáló és modernista irányzatok párhuzamosan léteznek, ld. ASSMANN 2003a: 303–313.

⁶ A jelenleg is folyó feltárásokhoz ld. KEMP et al. 2020 (teljes bibliográfiával), és KEMP 2012. A korábbi ásatások rendkívül alapos áttekintését ld. MONTSERRAT 2000: 55–94 (amelyben a publiká-

Az amarnai vallásról viszonylag kevés írásos forrásunk van, a többségük az Amarnában *in situ* megmaradt, az elitnek készült, összesen huszonöt sziklasír falára írt rövidebb felirat és himnusz.⁷ A teológiai tartalmuk miatt kiemelkedő jelentőségű három terjedelmesebb szöveg, a nagy Aton-himnusz,⁸ a kis Aton-himnusz⁹ és egy, a felkelő naphoz írt himnusz.¹⁰ Mindhárom olvasható magyar fordításban: az utóbbi kettő Grigássy Éva szakavatott tolmácsolásában,¹¹ míg a nagy Aton-himnuszhoz három teljes műfordítás is készült, ebből kettő Franyó Zoltán,¹² egy további pedig Molnár Imre munkája.¹³ Nem kevésbé jelentős szövegek találhatók az Amarna földrajzi területét kijelölő határsztéléken, amelyeket a város alapítása alkalmából faragtak ki a sziklából.¹⁴

A másik fontos forráscsoportot a képi ábrázolások képviselik: Amarnában a már említett huszonöt sziklasír reliefszítése;¹⁵ míg a királyi családot ábrázoló, híres házioltárok lelőhelyei a városi magánházak voltak.¹⁶ Az amarnai Aton-templomok díszített köveinek többségét a reform bukása után a közeli Asmunein (Hermopolisz) város Thot-templomának pülónjába építették be,¹⁷ habár néhány töredékes relief és szobor a helyén maradt.¹⁸ Hasonló lett a sorsa a Karnakban lévő másik jelentős Aton-templomnak, amelynek relieves kövei az elbontás után a közvetlenül mellette lévő

ciók különben kimerítő felsorolásából kimaradt az első világháború előtti német feltárás irodalma, ezért itt kiegészítésképp: BORCHARDT 1911; TIMME 1917; BORCHARDT 1923; RICKE 1932; BORCHARDT – RICKE 1980; KUCKERTZ 2003).

⁷ Hieroglif szöveggyűjtemény: SANDMAN 1938; fordításkötet (újabb szövegekkel és azok bibliográfiájával) MURNANE 1995. A himnikus szövegek kiváló magyar fordítása GRIGÁSSY 2007.

⁸ SANDMAN 1938: 93–96; MURNANE 1995: 112–116. Általánosan elfogadott vélekedés szerint az amarnai vallás központi szövege, noha csak egyetlen sírból ismert (Ay sírja, TA 25). Filológiai feldolgozások: AUFFRET 1981: 229–310; HARI 1985: 1–19; BILOLO 1988: 182–303; GRANDET 1995: 97–119; 137–152; ASSMANN 1999: 217–223. Az angol műfordítások áttekintése HOFFMEIER 2015: 216–217.

⁹ SANDMAN 1938: 10–16; MURNANE 1995: 157–159. Filológiai feldolgozások: GRANDET 1995: 121–133; 153–159; ASSMANN 1999: 214–217.

¹⁰ SANDMAN 1938: 6–10; MURNANE 1995: 156–157. Filológiai feldolgozások: REICHE 1998; ASSMANN 1999: 225–227.

¹¹ GRIGÁSSY 2007: 29–30 és 35–36. Grigássy Éva tudott óegyiptomiul, habár a kötet közreadója, Gulyás András hangot ad sejtésének, miszerint Grigássy férje, Kákósy László segíthetett a nyersfordítások elkészítésénél (GRIGÁSSY 2007: 63).

¹² FRANYÓ 1958: 13–17 és FRANYÓ 1973: 34–38. Egyik kötetben sincs forrás vagy bibliográfia megadva, de Franyó mindkét változata Alexander Scharff német fordításának (SCHARFF 1922: 61–66) átköltése magyarra – óegyiptomi nyelvtudás hiányában természetesen anélkül, hogy figyelembe vette volna az eredeti szöveget.

¹³ MOLNÁR 1976: 83–96, Kákósy László nyersfordításából.

¹⁴ MURNANE – VAN SICLEN 1993; MURNANE 1995: 73–86. A magyar fordításokhoz ld. 80–81. jegyzet.

¹⁵ KEMP 2013 (irodalommal).

¹⁶ FITZENREITER 2008.

¹⁷ HANKE 1978.

¹⁸ HILL 2018.

nagy Amon-templom pülónjaiba kerültek.¹⁹ Szintén a karnaki Aton-templomból származnak az Ehnaton és Nefertitit ábrázoló híres kolosszusok, amelyeket azonban még *in situ* találtak meg.²⁰ Amarnán és Karnakon kívül, a reform rövid periódusa alatt egész Egyiptomban és Núbiában épültek további Aton-templomok.²¹ Az amarnai művészeti stílus, amely a reform korai szakaszában a groteszkiséget hangsúlyozza, később viszont realistává válik, jelentősen különbözik a hagyományos egyiptomi ábrázolási kánontól.²²

MONOTEIZMUS

Az amarnai reform szövegei kizárólagosan egyetlen isten említene, Atont, a napkorongot, akit a királyi titulátúra mintájára megszerkesztett, a teológiai lényegét összefoglaló „didaktikus” néven azonosítanak.²³ Míg a reform legkorábbi szakaszában előfordul Aton antropomorf–tériomorf ábrázolása, Ehnaton 4./5.²⁴ (és nem 2./3.²⁵) uralkodási évétől kezdve azonban kizárólagosan kezekben végződő sugarakat kibocsátó korong alakjában jelenítik meg.²⁶ A szöveges és képi források összessége egy zárt teológiai rendszert mutat be, amelyben nem létezik más isten, csak Aton. Mindezek alapján többen amarnai vallást monoteistának jellemzik.²⁷ Egyes szerzők, mivel a feliratok szerint Ehnaton Atonnak földi megfelelője, és egyetlen ismerője, továbbá mivel az ikonográfia Ehnaton és Nefertiti egyenrangúságát hangsúlyozza, a monoteizmus elismerése mellett egy, a királyi pár Aton mellé rendelésével képzett isten-triász lehetőségét is felvetik.²⁸ Viszont a kutatók egy másik csoportja határozottan elveti a monoteizmus lehetőségét az amarnai vallásban, és ehelyett monolatrizmus-

¹⁹ SMITH – REDFORD 1976; REDFORD et al. 1988.

²⁰ MANNICHE 2010.

²¹ Részletes áttekintés: HOFFMEIER 2015: 169–192.

²² A amarnai művészeti stílushoz ld. ALDRED 1973: 48–79; ARNOLD 1996; FREED 1999; LABOURY 2008.

²³ A didaktikus nevek IRSAY-NAGY 2015: 116, 146. jegyzetben közölt bibliográfiája kiegészítendő: DODSON 2014: 51–52, 89–91, 127; HOFFMEIER 2015: 72–73, 82–87, 204–206.

²⁴ LABOURY 2010: 187; HOFFMEIER 2015: 118.

²⁵ REDFORD 1984: 173; ALDRED 1988: 265–267; REEVES 2001: 96; SILVERMAN – WEGNER – WEGNER 2012: 29–30; DODSON 2014: 99.

²⁶ Aton ikonográfiájához ld. REDFORD 1976.

²⁷ ASSMANN 1972; 1991: 232–257; 1992; 2014: 67–71 (és számtalanszor a nem egyiptológus olvasóközönségnek szánt publikációiban, pl. magyarul: ASSMANN 2003b: 43–49); REDFORD 1984: 172–181; 1997; 2013: 26–29; GABOLDE 1998: 16–19; 2005: 45, 50–51; GOLDWASSER 2006; HORNUNG 2009: 198–203; HOFFMEIER 2015: 206–210, 225–237.

²⁸ HORNUNG 1995: 61–64; FOSTER 1999: 101–107; REEVES 2001: 146–147. ALLEN 1996: 5 javaslata szerint a királyi pár hat lányát is az isteni konstelláció tagjának kell tekinteni, ezáltal kilenc-cé bővítve a csoportot.

nak (egy isten preferálása a többi isten létének tagadása nélkül) értelmezi, érvelésükkel arra támaszkodva, hogy Ehnaton uralkodása alatt más istenek „üldözése”, vagyis a nevük kivétele a korábban készült feliratokból egyáltalán nem általános jelenség, hanem csak néhány, Egyiptom déli területein tisztelt istenre, elsősorban a thébai Ámonra korlátozódott.²⁹

A reform monoteizmusa mellett felhozott érvek³⁰ azonban meggyőzőek,³¹ és egy továbbival is bővíthetők: az amarnai kozmológia teljesen összeférhetetlen az ortodox világnézettel. Az amarnai szövegek szerint Aton előbb önmagát teremti, majd a világot.³² Ez a koncepció nem csak inkompatibilis a világ keletkezése előtt létező teremtetőistennek és az általa alkotott isteneknek egymás után következő nemzedékeiből hagyományos kozmogóniákkal, amelyek közül transzregionalitása miatt kiemelkedik a héliupoliszi,³³ hanem ráadásul ki is zárja Aton szinkretikus azonosítását valamelyik más teremtetőistennel. Hasonlóan éles az ellentét az etikai rendszerekben: Amarnában az igazság és az esztétikum összekapcsolása kiemelt szerepet kap: a jóság megjelenése a szépség; a központi fogalma a *neferu* (*nfrw*) „szépség, jóság, kedves-ség”.³⁴ A hagyományos egyiptomi felfogás központi fogalma viszont az igazság, a *maat* (*m3^c.t*), amelynek helyes fenntartása folyamatos aktív közbelépést feltételez az ember részéről: a jó cselekedetek nélkül nem valósulhat meg a *maat*, amelyet a politeista rendszerben istennőként személyesítettek meg.³⁵

²⁹ KRAUSS 2000; MONTERRAT 2000: 36–38; DODSON 2014: 127–129. Implicite már HARI 1984. ALLEN 1989: 91 még monolatrizmusnak, de később ALLEN 1996: 4 már monoteizmusnak értelmezi az amarnai vallást. LABOURY 2010: 202–207 a didaktikus név változását elemezve arra a következtetésre jut, hogy a reform első fázisában még monolatrizmus, és csak a második didaktikus név bevezetésétől lett monoteizmus (amelyet, GABOLDE 1998: 110–118 datálását követve, a 14. uralkodási évre tesz, ld. LABOURY 2010: 206).

³⁰ Ld. 27. jegyzet. A REDFORD 1981 által publikált, és általa kulcsfontosságúnak tartott szöveg egyáltalán nem perdöntő, ugyanis az ott előnyben részesített értelmezés, amely szerint a felirat az istenek „megszűnéséről” szólna, sajnos komoly filológiai problémákat vet fel: egyrészt az *3bb* ige jelentése „elválaszt”, és nem „megszűnik” (HANNIG 2006: 6); másrészt a szöveg erős töredezettsége is óvatosságra int.

³¹ Köszönettel tartozom Bács Tamásnak (ELTE BTK Egyiptológiai Tanszék), aki egy beszélgetésünk során határozottan a monoteista interpretáció mellett foglalt állást. Az itt bemutatott érvelés azonban, minden esetleges hibájával együtt, saját gondolatmenetem.

³² TOBIN 1986: 10–12.

³³ ALLEN 1988.

³⁴ BONNEL 1990: 83–97.

³⁵ ASSMANN 1990: 60–64.

A POSZTMORTÁLIS LÉT

A hagyományos egyiptomi vallásnak az Újbírodalom elejére kialakult túlvilági elképzelését a következőképpen lehet összefoglalni: a halál pillanatában a *ba*-lélek (*b3*) és a test addig fennálló egysége megszűnik, a kettő szétválk, és a *ba* szabadon mozog.³⁶ A halottnak Ozirisz, az alvilág fölött királyként uralkodó isten elé kell lépnie, ahol szívét mérlegen megméri: csakis akkor nyerheti el az örök életet, ha a mérlegen a szíve, és a *maat*, az igazság jele egyensúlyba kerül; ugyanakkor a halottnak a *Halottak Könyve* 125. fejezetében található negatív konfesszió révén tesz bizonyosságot a bűnmentes evilági életről.³⁷ A *ba* ezek után az égbe kerül, és a napistent égi pályáján követve részt vesz a kozmikus keringési ciklusban; a test a síron keresztül az alvilágba, a Duatba (*Dw3.t*) jut.³⁸ Minden éjszaka a lapos föld körül keringő napisten az alvilágon utazik keresztül (nyugatról keletre),³⁹ és az őt követő *ba* ekkor egyesülni tud a testtel, hogy az múmiapólyaiból kilépve újra a testi funkciók ellátására legyen képes. Továbbá a *ba* a testtől függetlenül is tud mozogni, és akár interakcióba is léphet az evilággal.⁴⁰

A hagyományos túlvilági koncepcióval radikálisan szembefordul az amarnai vallás.⁴¹ A politeista rendszerrel való szakítás eredményeképpen nem csak Ozirisz, a túlvilág királyának létét,⁴² hanem magának az alvilágnak, a Duatnak létezését is tagadja az új teológia.⁴³ Nincs túlvilági bíróság, ehelyett már az evilágon Ehnaton dönti el, ki méltó az örök életre. A halott éjszaka a sírjában nyugszik, viszont nap-

³⁶ ASSMANN 2001: 116–131.

³⁷ ASSMANN 1990: 122–159; a *Halottak Könyve* 125. fejezetének kiadása LAPP 2008; a (sajnos kivonatos) magyar fordítását Fábián Zoltán Imre készítette: KEMP 2007: 59–60 és 80; ld. az ikonográfiához SEEGER 1976; a túlvilági bíróság középbirodalmi előzményeihez GRIESHAMMER 1970.

³⁸ ASSMANN – BOMMAS – KUCHAREK 2005: 138–141.

³⁹ IRSAY-NAGY 2015: 111 (irodalommal).

⁴⁰ Maga az interakció nem szükséges éjszaka történik, mint ezt a *Halottak Könyve* egyiptomi címe, *Pr.t m hrw* („Kilépés nappal”, mármint a sírból) is jelzi. A halott meglátogatja a házát, sétál a kertjében, részt vesz az ünnepeken, ld. ASSMANN 2001: 285–318; ASSMANN – BOMMAS – KUCHAREK 2005: 28–50.

⁴¹ Az amarnai túlvilághoz ld. HORNUNG 1992: 125–127; 1995: 105–114 (a legelső elemzések); VON DER WAY 1996 (elsősorban a képi források); REICHE 1996 (elsősorban a szöveges források); D’AURIA 1999; ASSMANN – BOMMAS – KUCHAREK 2005: 389–408 (akik a halott evilági interakciója terén a kontinuitást hangsúlyozzák az ortodox koncepcióval); WILLIAMSON 2017: 119–123.

⁴² SMITH 2017: 271–299.

⁴³ SMITH 2017: 296–297 három szöveghelyet (SANDMAN 1938: 58:8–9, 101:16–17, 4:1–13 = MURNANE 1995: 185, 120, 155) idézve amellel érvel, hogy létezett alvilág-koncepció az amarnai vallásban. A szövegkontextus alapján azonban mindhárom esetben ez az interpretáció kevésbé valószínű: Szuti felirata párhuzamba állítja a *dw3.t* szót a sírral; míg Ay és I. Meriré kívánsága szerint ki szeretne jönni a *dw3.t*-ből, hogy láthassa Atont; vagyis a három szövegben az egyiptológiai konszenzusnak megfelelően az amarnai *dw3.t* a sírral azonosítható, ld. még SMITH 2017: 296, 161. jegyzet.

pal a *ba*-lelke elhagyja a sírt, felkeresi az amarnai nagy Aton-templomot, és részese-dik az ott bemutatott áldozatokból.⁴⁴ A vallásos tartalom átalakulásától függetlenül maga a mumifikálás, továbbá a temetési rituálé több eleme (a tejjel való purifikáció és a szájmegnyitási szertartás), és a halotti áldozat változatlanul megmaradt az atonista vallásban is.⁴⁵ Mindezt olyan tárgyi emlékek is igazolják, mint az amarnai királyi családnak készített szarkofágok⁴⁶ és a balzsamozás során eltávolított belső szervek befogadására szolgáló kanópusz-edények.⁴⁷

Az amarnai reform idejében is a temetési felszerelés részét képezték az *usébtik*: kisméretű, múmiaformájú, a halott nevével ellátott szobrok.⁴⁸ A középbiriodalmi eredetű, majd a 18. dinasztia elejétől általánossá váló *usébtiket*⁴⁹ gyakran feliratozták a *Halottak Könyve* 6. fejezetének szövegével, és innen ismert a funkciójuk a tradicionális túlvilági koncepció keretében: az alvilágban, amikor a halottat mezőgazdasági munkára szólítják fel, az *usébti* a halott nevében jelentkezik, és helyette dolgozik. Az amarnai vallás keretében azonban az *usébtik* használata az egyiptológiai kutatás számára nehezen tűnt összeegyeztethetőnek az alvilág létének jól adatolt tagadásával, és sokáig nehezen magyarázható, problematikus jelenségnek gondolták a meg-létüket.⁵⁰ Az újabb kutatás eredménye az a felismerés, hogy az *usébti* funkciója a hagyományos vallásban sem merül ki a túlvilági munkán való helyettesítésben, hanem evilági ünnepek során is képviselheti halottat, végül elvezetett az amarnai *usébtik* látszólagos önellentmondásának feloldásához: feladatuk nem alvilági, hanem a halott evilági képviselete.⁵¹

⁴⁴ Mindehhez ld. a 41. jegyzetben közölt irodalmat.

⁴⁵ REICHE 1996: 208–209; VON DER WAY 1996: 158–159; a mindkét cikkben elemzett temetési ábrázolás (DAVIES 1905: pl. XXII) kiegészítendő a legújabb amarnai ásatások során talált koporsók jeleneteivel, ld. KEMP at al. 2015: 31–32.

⁴⁶ RAVEN 1994; BROCK 1996. A tradicionális/ortodox királyi szarkofágokhoz ld. DODSON 2016a (irodalommal).

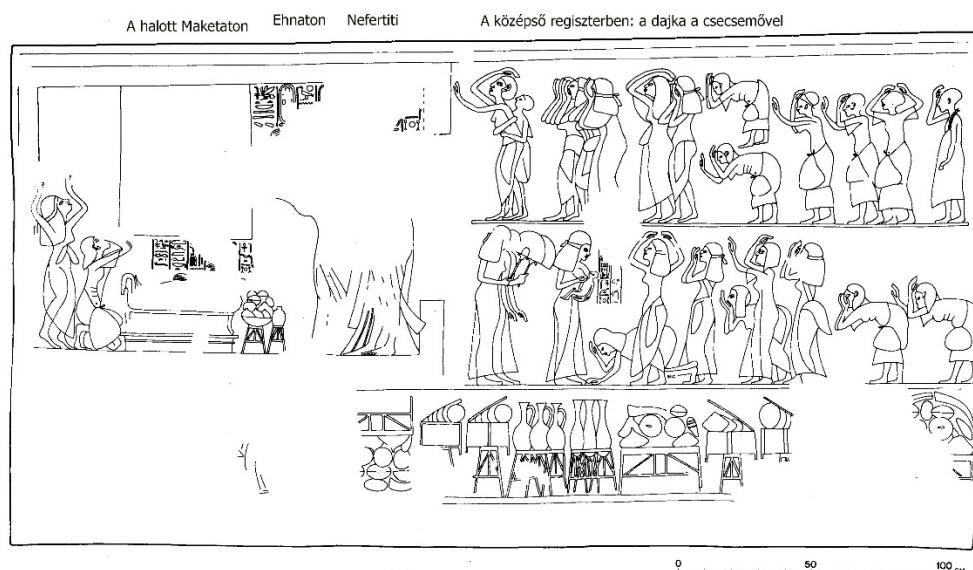
⁴⁷ KRAUSS 1986. A tradicionális/ortodox királyi kanópusz-felszerelésekhez ld. DODSON 2016b (irodalommal).

⁴⁸ MARTIN 1974: 37–74; 1986; 1989: 57–60; LOEBEN 1986.

⁴⁹ PRICE 2016: 278–279 (irodalommal); a királyi *usébtik*hez ld. még GOEDICKE 1996: 19–21.

⁵⁰ Pl. MARTIN 1986: 110; további példákat idéz WIDMAIER 2008: 154, 7. jegyzet.

⁵¹ ASSMANN 2001: 116–131; WIDMAIER 2008.

1. kép. TA 26 sír, *gamma* helység, A fal: Maketaton gyászolása. George T. MARTIN rajza nyomán (1989: Pl. 63). A rekonstrukciós rajz a relief megsemmisülése előtt készített fényképek és rajzok alapján készült. Az eredetileg egyenes vonalak elgörbülését a vakolat elcsúszása okozta.

Az amarnai túlvilághitnek csak nemrég felismert, fontos szegmense a reinkarnáció. Az amarnai királysír *gamma* jelű helyiségében, amelyet Ehnaton és Nefertiti lányának, a fiatalon meghalt Maketaton hercegnőnek készítettek, a kamra baloldali falán Maketaton halálát ábrázolták (1. kép).⁵² A felirat révén név szerint azonosított hercegnő az ágyán fekszik, fejénél szülei, lábánál siratóasszonyok állnak, a gyász feltűnően expresszív módon ábrázolt gesztusaival. A halottas szoba előtt az udvar gyűlt össze, az egyes személyek gyászolását itt is rendkívül kifejezően, individuálisan jelenítik meg. A halottas szobából egy dajka lép ki, kezében csecsemőt tart. A csecsemő mellett szintén feliratot helyeztek el, de maga a név kitört, csak annyi olvasható, hogy Nefertiti gyermekéről van szó. J. R. Harris és Jacobus van Dijk egymástól függetlenül ismerte fel,⁵³ hogy a szakirodalomban korábban tett javaslatok a *lacuna* kiegészítésére⁵⁴ nem helyesek, és egyedül Maketaton neve egyeztethető a töredékes jelekkel – vagyis a halott lány és a csecsemő ugyanaz. További párhuzamok is ismertek: sír egy másik, *alfa* jelű helyiségében két hasonló ábrázolás látható, halottas szobával, gyászoló királyi párral és udvarral. A felső reliefen ismét megjele-

⁵² Kontúrrajz: MARTIN 1989: Pl. 63; fekete-fehér fénykép: BOURIANT – LEGRIN – JÉQUIER 1903: pl. VIII–IX.

⁵³ HARRIS 2004; VAN DIJK 2009.

⁵⁴ BOURIANT – LEGRIN – JÉQUIER 1903: 21–22: Meritaton (kronológiailag nem lehet ekkor csecsemő az elsőszülött hercegnő); MARTIN 1989: 44: Baketaton gyermeke (nem elég a hely az általa rekonstruált szöveg részére); GABOLDE 1998: 118–124: Tutanhamon (a megmaradt töredékes jelek ezt kizárják).

nik a szobából éppen kilépő dajka, karján a csecsemővel, míg az alatta lévő jelenetben a dajka alakja kitört.⁵⁵ Vajon az újjászületés szimbolikus képi megjelenítéséről van szó, vagy valódi reinkarnációban való hit ábrázolásáról? A kérdés megválaszolása nemcsak a további források hiánya miatt nehéz, hanem azért is, mert 1934-ben mindhárom jelenet vandalizmus áldozatává vált.⁵⁶

AZ UTOLSÓ PRE-AMARNA KIRÁLYSÍROK

Ehnaton amarnai sírja sok szempontból követi a 18. dinasztia elején kialakult, majd nagyapja, IV. Thotmesz és apja, III. Amenhotep alatt továbbfejlesztett uralkodói temetkezések hagyományát, számos fontos részletben azonban tudatosan eltér ezektől. A Királyok Völgye a felső-egyiptomi Thébában a Nílus nyugati partján, a folyóval párhuzamos vádi, amelyik a déli végénél négy ágra szakad.⁵⁷ A 18. dinasztia közepére már mind a négy ágban volt egy-egy királysír, balról jobbra (keletről nyugatra) haladva Hatsepszut királynő sírja (KV 20), III. Thotmesz király sírja (KV 34), I. Thotmesz újratemetésére készült sír (KV 38), és végül II. Amenhotep sírja (KV 35).⁵⁸ Mindegyik királysír köré a királynék, a királyi család további tagjai, és az egyiptomi elit tagjainak sziklasírait alakították ki.⁵⁹

IV. Thotmesz (Kr. e. 1400–1390) építészeti először a völgyáganként egy királysír elvének feladását választották: az uralkodónak szánt sírt (KV 43)⁶⁰ a délkeleti völgyágban,⁶¹ Hatsepszut sírja közelében vájták ki.⁶² Ezt igazolják a IV. Thotmesz nevével ellátott tárgyakat tartalmazó építési áldozatok (*foundation deposits*), amelyeket a munkálatok megkezdésekor helyeztek el a leendő sír bejárata előtti gödrökben.⁶³ A sír kivájása ugyan befejeződött, de a következő munkafázis csak részben készült el, mivel a sírkamra vakolatlan maradt.⁶⁴ Ekkor ugyanis teljesen új helyszínt választottak, a Királyok Völgyétől nyugatabbra fekvő, azzal párhuzamos vádit, a Nyugati Völgyet (West Valley).⁶⁵ Az itt lévő, KV 22 (vagy WV 22) jelű sír előtt feltárt *foundation deposits* szintén csak IV. Thotmesz nevével ellátott tárgyakat tartalmaztak,⁶⁶

⁵⁵ Kontúrrajz: MARTIN 1989: Pl. 58.

⁵⁶ MARTIN 1989: 3.

⁵⁷ Térkép: WEEKS 2005: sheet 1, 3.

⁵⁸ ROEHRIG 2016: 184–193 (a korábbi irodalommal; továbbá a sírok enyhén eltérő kronológiájával).

⁵⁹ BICKEL 2016.

⁶⁰ CARTER – NEWBERRY 1904.

⁶¹ Térkép: WEEKS 2003: sheet 3.

⁶² ROEHRIG 2016: 193.

⁶³ CARTER – NEWBERRY 1904: 1–5; WEINSTEIN 1973, 105–110 (általánosan), 209–210, No. 63.

⁶⁴ ABITZ 1974: 51.

⁶⁵ Térkép: WEEKS 2005: sheet 2.

⁶⁶ A Howard Carter által feltárt *foundation deposits*: WEINSTEIN 1973: 210–212, No. 64; REEVES 1989: 11–12; KONDO 1992: 45–46; fénykép: CARNARVON 2013: 26–27 (fent). A japán ásatás

ami jelzi, hogy neki kezdték el ezt a sírt is.⁶⁷ IV. Thotmesz azonban rövid ideig uralkodott, és halálakor a KV 22 kivájása csak a munkálatok legelején tarthatott, mivel a királyt végül mégis a fő vándiban lévő KV 43 sírba temették el.⁶⁸ A KV 43 két vakolt helyiségét (az aknát és a sírkamra előterét) részben falfestményekkel díszítették,⁶⁹ de vakolat hiányában a temetés előtt a sírkamra dekorálására nem volt már lehetőség.

III. Amenhotep (Kr. e. 1390–1353) alatt folytatódtak a Nyugati Völgyben lévő KV 22 munkálatai, már az új király számára, akinek hosszú uralkodása bőséges időt adott a befejezésére. Az eredeti tulajdonost maga a sír faldíszítése is jelzi: III. Amenhotep temetésekor,⁷⁰ amikor a 18. dinasztia alatt gyakorolt szokás szerint a mumifikálás 70 napja⁷¹ alatt és után a falakra felfestették a figurális dekorációkat,⁷² két helyiségben (az aknában és a sírkamra előterében) III. Amenhotep alakja mögött apja, IV. Thotmesz *ka*-lelkét (*k3*) ábrázolták.⁷³

során talált további *foundation deposit* tárgyai anepigrafikusak: KONDO 1992: 46; fénykép: uo. 49 Pl. X; YOSHIMURA 2008: 12, No. 2.

⁶⁷ ROEHRIG 2016: 194–195 felvetése, amely szerint az egész KV 22 sírt III. Amenhotep építette volna, és apjának a nevével csak azért feliratozta volna a *foundation deposits* tárgyait, hogy jelezze az iránta érzett megbecsülését, valószínűtlen: az, hogy egy király a saját nevét nem jelöli, de egy másikat igen, teljesen párhuzam nélküli lenne a *foundation deposits* évezredes egyiptomi gyakorlatában (vö. WEINSTEIN 1973).

⁶⁸ Ezt igazolja a sír díszítésén kívül egyrészt a sírban talált, IV. Thotmesz nevével ellátott kvarcit szarkofág (CARTER – NEWBERRY 1904: XXXV–XL); kanópusz-felszerelés (6–8); *usébtik* (45–57); mágikus téglák (9–10); istenszobrok (11–15); és számos egyéb tárgy, amely csak a temetés során kerülhetett a sírba (15–146). Másrészt az Amarna-kor után, Horemheb 8. uralkodási évében készült hosszabb hieratikus felirat, amelyben Maja, a Királyok Völgy munkálatainak felügyelője (aki ugyanabban a minőségben már Tutanhamon temetésén is részt vett, ld. BEINLICH – SALEH 1989: 167, 331a; személyéhez vö. még VAN DIJK 1990) igazolja, hogy a sír IV. Thotmeszé (CARTER – NEWBERRY 1904, XXXIII–XXXIV; magyarul Kóthay Katalin Anna fordításában: KÓTHAY — GULYÁS 2007: 205).

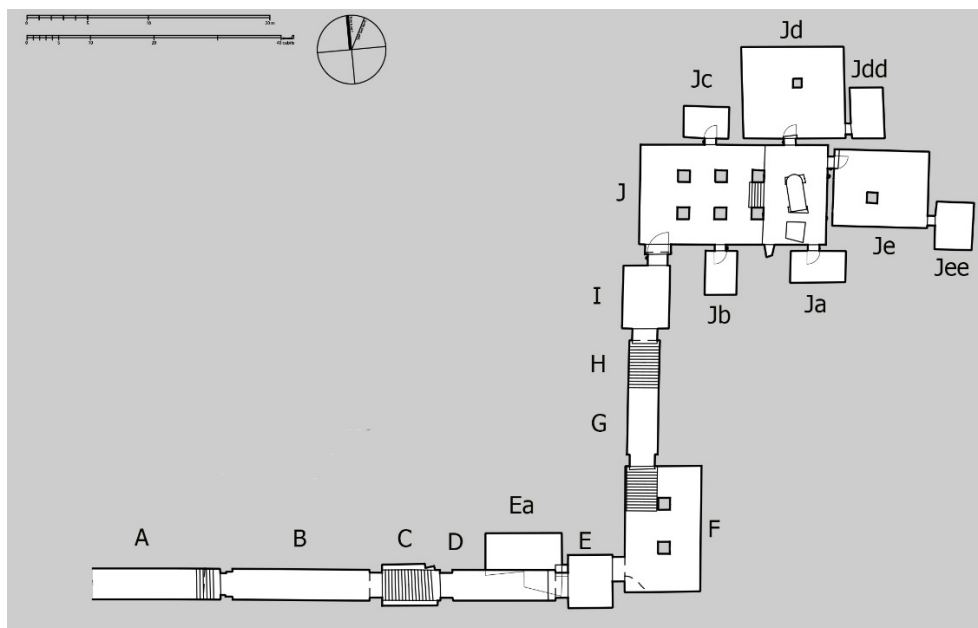
⁶⁹ ABITZ 1984: 37; a szövegek: 213–214.

⁷⁰ Ezt igazolja a sír díszítésén kívül egyrészt a sírban talált, III. Amenhotep nevével ellátott gránit szarkofágfedél (PIANKOFF – HORNUNG 1961: 123; KONDO 1992: 45; YOSHIMURA – KONDO 2004: 258, Fig. 3); *usébtik* (KONDO 1992: 50); és számos egyéb tárgy, amely csak a temetés során kerülhetett a sírba (uo. 50–52; vö. még YOSHIMURA 2008: 13, No. 5).

⁷¹ THEIS 2010.

⁷² GABOLDE 2016a: 38 = 2016b: 125 (a korábbi irodalommal).

⁷³ KAWAI 2004: 146; 148, Fig. 2; KONDO 2004: 139; KIKUCHI 2004: 235. A sírtulajdonoson kívül egy másik uralkodó *ka*-jának ábrázolása teljesen párhuzam nélküli az ókori egyiptomi királysírokban, ld. ROEHRIG 2016: 195.

2. kép. KV 22 sír, a *Theban Mapping Project* alaprajza nyomán (WEEKS 2005: sheet 42). A helyiségek jelölései a japán ásatás során használt nómenklatúrát követi (amelyik a mellékkamrák jelöléseiben tér el a *Theban Mapping Project* rendszerétől).

A KV 22 sír (2. kép) elkészítése során három fontos újítást is bevezettek. Az első, hogy III. Amenhotep sírja végső formájában több temetkezés befogadására tervezett politáfium: a sírkamrából két, egyenként kéthelyiséges melléksír nyílik. A Je/Jee jelű, a királyi sírkamra mögött lévő rész Tiye királynénak készülhetett:⁷⁴ a pilléres termét vakolták, és az ornamentális motívumok (a *heker*-fríz) felfestésével előkészítették a temetkezésre.⁷⁵ Erre azonban nem került sor, mivel Tiye túlélte férjét, és követte fiát Amarnába.⁷⁶ A Jd/Jdd jelű melléksírt egy eredetileg a sírmelléklet elhelyezésére szolgáló oldalsó kamrából bővítették ki, és feltehetőleg III. Amenhotep lányának, Szitammon hercegnőnek szánták.⁷⁷ A második újítás a KV 22 közelében a sziklába vájt, a temetés során használt rituális eszközök befogadására szolgáló ún. balzsamozó *cache*

⁷⁴ KONDO 1995: 30 (irodalommal).

⁷⁵ PIANKOFF – HORNUNG 1961: 126, 1. jegyzet; ABITZ 1974: 59; KONDO 1992: 44; fekete-fehér fénykép: YOSHIMURA – KONDO 2004: 132, Fig. 51.

⁷⁶ Az egy teljes, és több töredékes *usébt*i Tiye nevével, továbbá a királyné kanópuszedényének töredéke az Amarna kor után kerülhetett a sírba, amikor valószínűleg IV. Thotmesz sírjához hasonlóan felnyitották, és Tiyét a neki szánt melléksírban újratemették, ld. GABOLDE 1998: 139–144; a 140, F. és G. tételekhez ld. még YOSHIMURA 2008: 12, No. 3–4. Tiye eredetileg az amarnai királysírban, valószínűleg a sírkamrában lett eltemetve, az ott lévő faldekoráció (MARTIN 1989: 23–25) és Tiye szarkofágjának ott talált töredékei (RAVEN 1994: 8–16; BROCK 1996: 10–15, 17–18) alapján.

⁷⁷ KONDO 1995: 30.

(KV A).⁷⁸ A harmadig pedig, hogy a Királyok Völgye fő vádjával szemben a Nyugati Völgyet csak az uralkodónak tartották fenn, mivel III. Amenhotep haláláig csak ez a két temetkezési létesítmény (a KV 22 királysír és a KV A balzsamozó *cache*) lett kialakítva.

AZ AMARNAI KIRÁLYSÍR

Amarna városa körül összesen tizenöt, sziklába faragott, a város területét kijelölő határsztélé található.⁷⁹ Míg a sztélék többsége Ehnaton uralkodásának 6. évében tett esküjének szövegét tartalmazza (az ún. Későbbi Proklamáció),⁸⁰ három sztélé (K, M és X) felirata az Ehnaton 5. uralkodási évére datált, és a város alapításáról beszámoló Korábbi Proklamáció.⁸¹ A Korábbi Proklamáció egyik szakasza az amarnai királysír megépítéséről, és a benne tervezett temetkezésekről szól – ez a szövegrész figyelemreméltó: ez az egyetlen példa az egyiptomi királyfeliratok hatalmas corpusában, amelyben az uralkodó a saját sírjáról beszél. A kérdéses rész csak a K és az X sztéléken maradt fenn.⁸² A K sztélé szerint:⁸³

⁷⁸ KONDO 1995: 31–32; TAKAHASHI 2016; GABOLDE 2016a: 38–39, 43–44; 2016b: 124–125, 131–133. Alaprajz és metszet: WEEKS 2005: sheet 70.

⁷⁹ MALLINSON 1999: 74, Fig. 51.

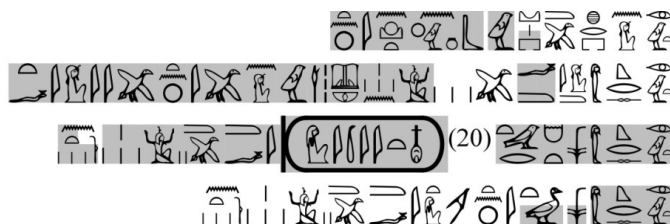
⁸⁰ MURNANE – VAN SICLEN 1994: 69–109. Magyarul Gulyás András fordításában: KÓTHAY – GULYÁS 2007: 179–182.

⁸¹ MURNANE – VAN SICLEN 1994: 11–68. Egyik részlete, de nem az itt tárgyalt szakasz, olvasható magyarul Grigássy Éva fordításában: GRIGÁSSY 2007: 25.

⁸² Ld. MURNANE – VAN SICLEN 1994: 25.

⁸³ MURNANE – VAN SICLEN 1994: Pl. 3. Mindkét szövegben a szürke háttérrel jelölt kitörésekben a hieroglif jelek saját kiegészítéseim, a szövegben sokszor ismételt frázisok alapján.

A valamivel töredékesebb X sztélén:⁸⁴

jrj.tw n=j hr m p3 dw wb[nw n 3h.t-Jtn]

jrj.tw qrs.j jm=f m p3 hh n hb.w-sd wd n=j p3 Jtn p3[j=j jt]

jrj.tw qrs hm.t nsw wr.t (Nfr.t-jj.tj) jm=f m p3 hh n rnp.w[t wd n=s p3 Jtn p3j=j jt]

jrj.tw qrs] s3.t nsw Mrj.t-Jtn jm=f m p3 hh n rnp.wt

„Készítsenek nekem egy sziklasírt [Ahet-Aton napk]eleti hegyében.

Temessenek el engem benne a milliányi jubileumi ünnepek után, amelyeket elrendelt nekem Aton, az a[tyám.]

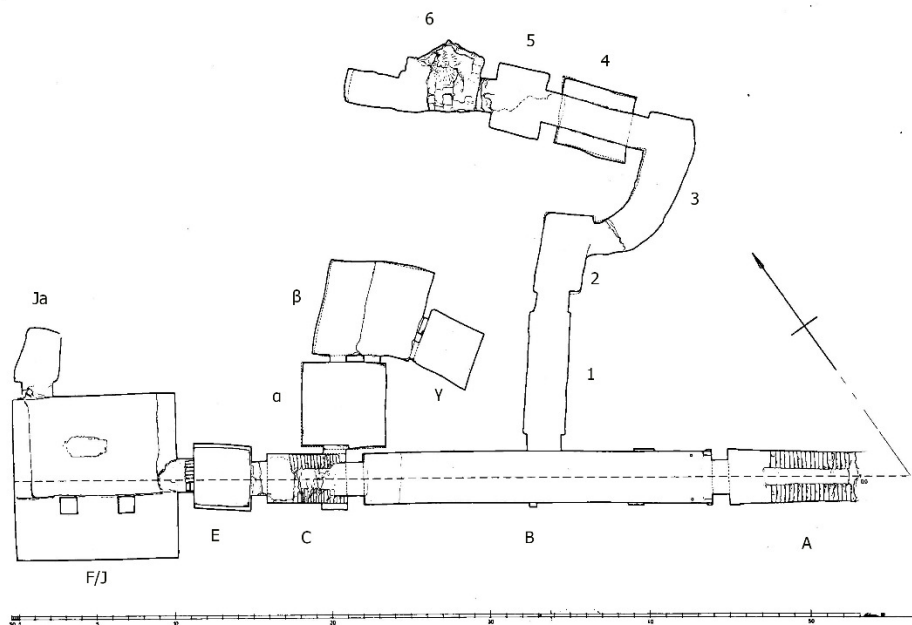
Temessék el benne a nagy királyi feleséget, Nefertitit, a milliányi év[ek] után, [amelyeket elrendelt neki Aton, az atyám.

Temessék el] benne a király lányát, Meritatont, a milliányi évek után.”

A feliratban említett napkeleti hegy a Nílus keleti partján fekvő Amarna várost kelet felé határoló hegyfal; ebben indul keleti irányba egy hosszú vádi, a Wādi Abū Ḥasah el-Bahri, vagy Királyi Vádi (Darb el-Melek, vagy angol nevén Royal Wadi), amelynek egyik északi, a folyóval párhuzamos ágában található Ehnaton sírja (TA 26).⁸⁵

⁸⁴ MURNANE – VAN SICLEN 1994: Pl. 6. Csak ezen maradt meg a második mondat segédigéje, és noha a harmadik mondat vonatkozói mellékmondatát kihagyták, a „millió évek” (*hh n rnp.wt*) birtokos szerkezete csak itt olvasható.

⁸⁵ TIMME 1911: 47–49; Blatt 6 kvadráns E; MARTIN 1974: 1–2; GABOLDE – DUNSMORE 2004; GABOLDE 2007; 2008/9. A Királyi Vádi elnevezés eredetileg csak a királysír helyszínéül szolgáló északi oldalvölgyet jelölte (vö. MARTIN 1974: 10, 3. jegyzet), de az újabb szakirodalomban a fő vádit nevezik így. MALLINSON 1999: 74–78 szerint a királysírt a határsztélékkel összekötő egyenesek jelölték ki Amarna város legfontosabb pontjait, vö. még REEVES 2001: 316–319.

3. kép. TA 26 sír, Mark Lehner alaprajza nyomán (MARTIN 1989: Pl. 11). A királysír helyiségeinek jelölései a Királyok Völgye nómenklatúráját követi.

Az eredetileg IV. Amenhotepként trónra lépő Ehnatonnak uralkodása elején Thébában, a Nyugati Völgy déli végében kezdtek egy sírt kivájni, amelyből csak a bejárat készült el, és az első folyosó már befejezetlen maradt (KV 25).⁸⁶ Az Amarnába való költözés után a Királyi Vádiban készült sír (TA 26) követi apja mindhárom újítását (3. kép): ez is politáfium, igaz, a két melléksír nem a sírkamrából, hanem az első két folyosóról nyílik: a B folyosóról egy, a királysír alapján tervezett, de kivájásában befejezetlenül maradt rész (1–6 számozású helyiségek), és a C lépcsős folyosóról egy háromhelyiséges melléksír (*alfa*, *béta* és *gamma* helyiségek).

A Korábbi Proklamáció alapján egyértelmű, hogy az 1–6 melléksírt szánták a férjével egyenrangú partnerként szereplő Nefertiti királynénak, míg az $\alpha/\beta/\gamma$ melléksírt a királyi pár legidősebb lányának, Meritaton hercegnőnek.⁸⁷ Nefertiti és Meritaton azonban túléltek Ehnatont, sőt, valószínűleg Nefertiti rövid ideig trónra is lépett,⁸⁸ ennek megfelelően a TA 26 lezárása után az 1–6 sír befejezetlen maradt,⁸⁹

⁸⁶ Alaprajz és metszetráaj: WEEKS 2005: sheet 46. Az attribúcióhoz ld. SCHADEN 2016: 138 (a korábbi irodalommal); ROEHRIG 2016: 196 egy másik sírról (KV 23, Ay sírja) feltételezi, hogy Ehnatonnak szánták volna, de semmilyen indoklást nem ad.

⁸⁷ KEMP 2015: 2.

⁸⁸ DODSON 2009: 27–52 a források és a vita áttekintésével (bőséges irodalommal); az általa nyújtott történeti rekonstrukció azonban nem biztos, hogy helytálló, ld. az újabb rekonstrukciókat: THEIS 2011; KEMP 2016. GABOLDE 1998: 147–226 és LABOURY 2010: 329–357 amellet érvel, hogy Ehnaton halála után Meritaton lépett trónra.

míg a *gamma* sírkamrába Meritaton húgát, Maketaton hercegnőt temették, aki még apja életében halt meg.⁹⁰ Az amarnai királysír politáfium jellege mellett a másik két újítást is átvette apja temetkezéséből: közvetlen közelében ugyanúgy balzsamozó *cache*-t vájtak ki (TA 30),⁹¹ és a Királyi Vádiba szintén nem temetkezhettek magán-személy: az északi oldalsó völgyben csak a királysír (TA 26) és a balzsamozó *cache* (TA 30) található.

Egy jelentős részletben azonban eltér Ehnaton sírja az előző királysíroktól. Míg Thébában a Királyok Völgye (és a Nyugati Völgy), továbbá város nekropolisza a Nílus bal partján, nyugaton található, addig Amarnában a Királyi Vádi és mindkét elittemető a Nílus jobb partján, keleten. Az egyiptomi civilizáció kezdetei óta a nyugati égtájat kapcsolják össze a halállal: Ré, a napisten a nyugati horizonton lép be az alvilágba, tehát a nyugat Ozirisz birodalmának a bejárata.⁹² Ezzel a hagyománnyal szakít tudatosan Ehnaton, amikor a királyi és nem-királyi temetkezőhelyeket a folyótól keletre helyezi el, a felkelő Aton irányába. A szimbolikus orientáció a helyszínválasztás során a völgyoldal kijelölésében is fontos volt: III. Amenhotep sírja (KV 22) bejárata nyugatra nyílik, az amarnai királysíré (TA 26) keletre.

A KIRÁLYSÍR SZIMBOLIKÁJA: ÁTVÉTELEK ÉS ÚJÍTÁSOK

Az amarnai királysír előtt ugyan nem volt *foundation deposit*⁹³ (ami általános jelenség Amarnában⁹⁴), ennek ellenére egyértelmű, hogy halála után ide temették Ehnaton.⁹⁵ A TA 26 sír felépítésben, helyiségeinek elrendezésében elődeinek hagyo-

⁸⁹ MARTIN 1989: 48–50; KEMP 2015: 5.

⁹⁰ Ezt igazolja mind *gamma* faldekorációja, MARTIN 1989: 41–48, mind Maketaton a sírban talált szarkofágtöredékei, RAVEN 1994: 8; BROCK 1996: 11; 16; vö. még KEMP 2015: 2–4. GABOLDE 1998: 107–110, 136–138 elemzése szerint *alfa* díszítése (MARTIN 1989: 28–41) a királyi pár két legkisebb lánya, Neferneferuré és Szetepenré halálát dokumentálja; ebből vonja le a következtetést, hogy őket az *alfa* helyiségben temették el (vö. még GABOLDE – DUNSMORE 2004: 30; GABOLDE 2007: 763; LABOURY 2010: 317–318). Alfában valóban kialakítottak négy falfülkét a halott védelmét szolgáló mágikus téglák számára (MARTIN 1989: 27–28), de semmilyen lelet nem utal a két hercegnő ide temetésére. Az ortodox mágikus téglákhoz vö. THEIS 2015 (irodalommal).

⁹¹ Publikáció: EL-KHOULY – MARTIN 1987: 14; Pl. 8 (alaprajz és metszet); interpretáció: GABOLDE 2016a 38–39, 45–46; 2016b: 125–126, 134–136.

⁹² A szimbolikus orientációhoz ld. RAVEN 2005 (a korábbi irodalommal); a tradicionális egyiptomi vallás napciklus-elképzeléséhez ld. fent a 39. jegyzetben hivatkozott irodalmat.

⁹³ MARTIN 1989: 17.

⁹⁴ WEINSTEIN 1973: 141–144.

⁹⁵ Ezt igazolja a sír díszítésén kívül egyrészt a sírban talált, Ehnaton nevével ellátott gránit szarkofág, amelyet még az ókorban darabokra törtek (MARTIN 1974: 13–16; RAVEN 1994: 16; BROCK 1996: 9–10); kanópuszfelszerelés (MARTIN 1974: 30–33); *usébtik* (37–72); és számos egyéb tárgy, amely csak a temetés során kerülhetett a sírba (MARTIN 1974: 75–98; 1989: 60–62).

mányát követi, de több folyosó és terem, amelynek megléte kanonikus a Királyok Völgyében, nem található meg az amarnai királysírban. Ezt egyes kutatók a TA 26 sír befejezetlenségével magyarázzák,⁹⁶ míg mások szándékos redukciót feltételeznek.⁹⁷

Ehnaton sírjában a dekoráció kivitelezése teljesen új módon készült: a vakolt falfelületeket reliefszerűséggel látták el, amelyet végül kifestettek.⁹⁸ A domborművek elkészítése jóval több időt igényelt, mint a festett dekoráció felvitele, ami a korábbi királysírok esetében alkalmazott, a mumifikálás ideje alatt készített díszítés elvének feladásához vezetett: a TA 26 sír falain Aton didaktikus neve mind a reform elején és végén használt alakban jelenik meg, a kisebb variációkat is számolva összesen négy különböző, kronológiailag releváns formában, ami jelzi, hogy Ehnaton uralkodásának különböző szakaszain dolgoztak a dekoráción.⁹⁹ A díszítés, noha az amarnai vallás tartalmát jeleníti meg az amarnai művészeti stílus vizuális formanyelvén keresztül, struktúrájában mégis a Királyok Völgye uralkodói sírjainak dekorációs sémáját veszi át. Az alábbi összehasonlítás a reformot megelőző utolsó királysír, III. Amenhotep (KV 22) dekorációját veti össze a TA 26 sírral.¹⁰⁰

A pre-amarna királysírokban a sziklába vájt lépcsők vezetnek lefelé, a sziklafalban nyíló bejáráshoz (A), amelyből három, egymás után következő, lejtő folyosó vezet a völgyfal belsejébe (B–D); a második folyosó (C) meredekebb a többinél, ebben lépcsők vezetnek lefelé, a KV 22-ben 16 lépcsőfokkal, és ugyanebben a folyosóban kétoldalt egy-egy 40 cm mélységű beugró falfelület található.¹⁰¹ Mindhárom folyosóban a falfelületek simára lettek csiszolva, de vakolatlanok és díszítetlenek.¹⁰² Az amarnai királysír előtt kétoldalt lépcsővel (20 lépcsőfok) keretezett rámpa vezet a sziklafalban nyíló bejáráshoz (A),¹⁰³ amelyből két, egymás után következő, lejtő folyosó vezet a völgyfal belsejébe (B és C). Az első folyosó falfelületei simára lettek csiszolva, a kőben lévő hibákat vakolattal pótolták ki, de különben a folyosó vakolatlan és díszítetlen. Jobboldali falából nyílik a befejezetlen 1–6 melléksír.¹⁰⁴ A második folyosó (C) erősebben lejt az elsőnél, ebben kétoldalt lépcsővel (18 lépcsőfok) keretezett rámpa található. A falakat és a mennyezetet kivakolták, de nem díszítet-

⁹⁶ D'AURIA 1999: 166; REEVES 2001: 128–129.

⁹⁷ Anélkül, hogy a redukció indokát kifejténék, ld. VON DER WAY 1996: 161, 38. jegyzet; ROEH-RIG 2016: 196.

⁹⁸ MARTIN 1989: 2–3.

⁹⁹ GABOLDE 1998: 105–107, 110–118; LABOURY 2010: 314–315.

¹⁰⁰ D'AURIA 1999: 162–167 egymás után ismerteti ugyanezt a két sírt, de szisztematikus összehasonlítás nélkül.

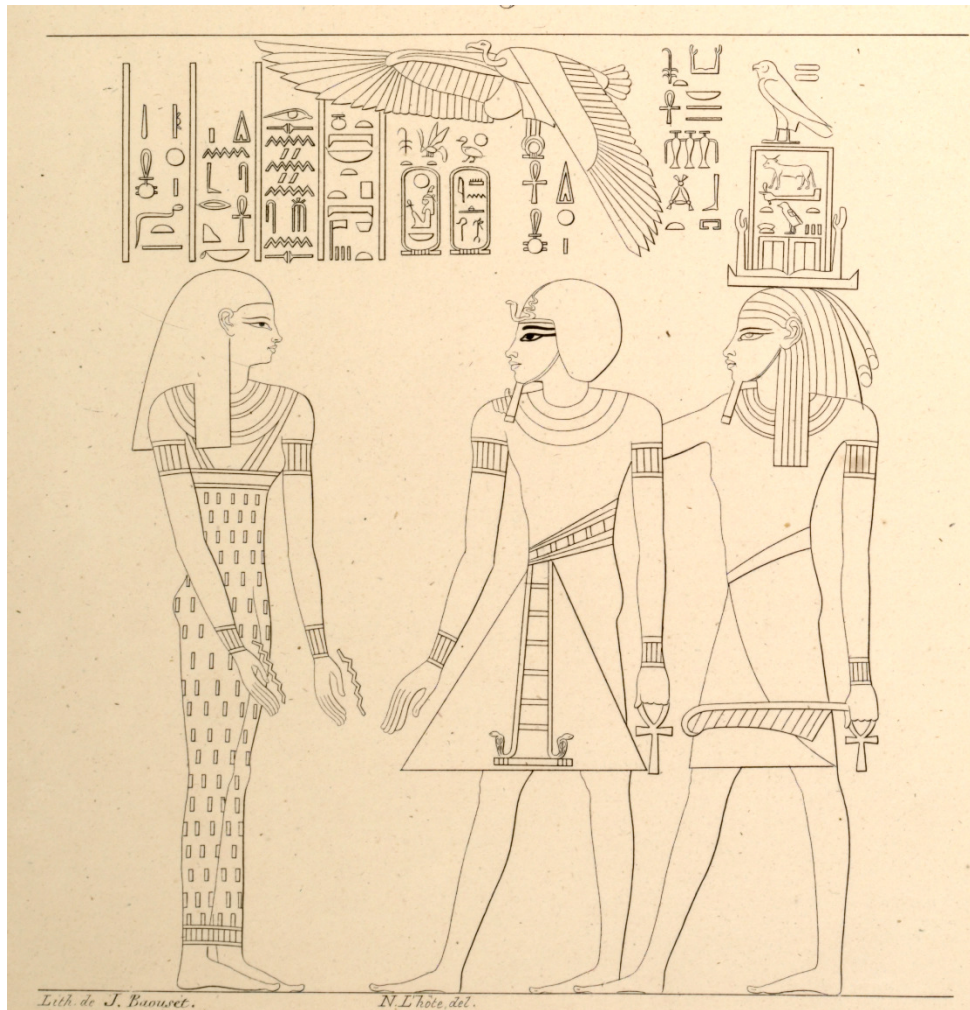
¹⁰¹ ABITZ 1974: 14, 18; KV 22 alaprajza és metszetrajza: WEEKS 2005: sheet 42; izometrikus rajza: sheet 43; a bejáratának (A) fényképe: YOSHIMURA – KONDO – KAWAI 2000: Pl. X (C).

¹⁰² PIANKOFF – HORNING 1961: 117; ABITZ 1974: 51.

¹⁰³ MARTIN 1989: 17; TA 26 alaprajza és metszetrajza: uo. Pl. 11–12; a bejáratának (A) fényképei: Pl. 6 (lent); 13 (fent).

¹⁰⁴ MARTIN 1989: 17–18; az első folyosó (B) fényképe: uo. Pl. 13 (lent).

ték. A baloldali falon megtalálható a beugró falfelület, de csak 5 cm mélységű, és a jobboldali falon a helyét az *alfa* / *béta* / *gamma* melléksír bejárata foglalja el.¹⁰⁵

4. kép. KV 22 sír, akna (F), jobboldali fal (részlet): Nut istennő (balra) *nini*-gesztussal üdvözlí III. Amenhotep királyt, akit apjának, IV. Thotmesznek *ka*-lelke kísér. Nestor L'Hôte (1804–1842) rajza (CHAMPOLLION, Jean-François 1845. *Monuments de l'Égypte et de la Nubie*. Tome 3e. Didot, Paris, Pl. CCXXXII [részlet]). A rajz elkészülte után rögtön a király fejét ábrázoló vakolatrészt kivágták és elszállították, jelenleg a párizsi Louvre gyűjteményében található (leltári szám: E-13100).

III. Amenhotep sírjában a harmadik folyosó (D) egy 10 m mély aknába (E) tor-
kollik úgy, hogy a folyosót aknával összekötő ajtónyílás az akna legfelső szintjén ta-
lálható (hasonlóan a továbbvezető ajtónyíláshoz).¹⁰⁶ Az akna felső részét kivakolták,
és festett dekorációval látták el: ornamentális díszítésként az összes fal felső szegé-

¹⁰⁵ MARTIN 1989: 18; a második folyosó (C) fényképei: uo. Pl. 14.

¹⁰⁶ ABITZ 1974: 22.

lyén végigfutó *heker-fríz* (*hkr*),¹⁰⁷ figurális díszítésként a két oldalsó falon 4-4-4, a hátsó falon eredetileg 6 ún. istenjelenet található. Mindegyiken III. Amenhotepet a sír belseje felé haladva ábrázolták, amint különböző istenekkel lép interakcióba;¹⁰⁸ a baloldali falon megöleli Hathor (aki Thébában halotti istennő, jelen esetben égis-tennő aspektusában szerepel), életet ad neki Anubisz (a balzsamozás istene és a holtak vezetője), életet ad neki a Nyugat Istennője (Hathor alvilági aspektusa) és végül életet ad neki Ozirisz (az alvilág királya).¹⁰⁹ A jobboldali falon (4. kép) üdvözlí őt Nut (égis-tennő), majd a szemközti fallal azonos jelenetek következnek (Anubisz, a Nyugat Istennője és Ozirisz¹¹⁰).¹¹¹ Mindkét fal első jeleneténél IV. Thotmesz *ka*-ja kíséri III. Amenhotepet.¹¹² A hátsó fal jobboldalán maradt meg három jelenet: a király a sír belseje felé halad, életet kap a Nyugat Istennőjétől és Anubisztól, majd Hathor elé lép.¹¹³ A hátsó fal baloldalán nyílik a továbbvezető ajtónyílás, amelyet a sír lezárásakor befalaztak, vakoltak, és eredetileg szintén istenjelenetekkel díszítettek,¹¹⁴ de jelenleg csak Hathor istennő fejét díszítő napkorongos szarv látható.¹¹⁵ Az akna mennyezetét vakolták, sötétkék alapszínen sárga színű csillagokkal díszítettek.¹¹⁶ Az akna alján, a királyi sírkamrával ellentétes irányban egy L alaprajzú helyiség (Ea) nyílik, amely vakolatlan és díszítetlen.¹¹⁷

Ehnaton sírjában a második folyosó (C) torkollik az aknába, amelyik 3 m mély; a folyosót az aknával összekötő ajtónyílás itt is az akna legfelső szintjén található.¹¹⁸ Az akna felső szintjén lévő vakolatot még az ókorban leverték, de néhány foltnyi rész megmaradt, továbbá egyes kontúrvonalak kifaragásakor a vakolat alatti sziklába is belevágtak, ezért rekonstruálható a díszítés.¹¹⁹ A két oldalsó falon Ehnaton és Nefertitit ábrázolták, amint a sír bejárata felé fordulva áldozatot mutatnak be Atonnak, aki a szokásos napkorong alakjában, a falak bejárat felőli végén jelenik meg; a jobboldali falon (5. kép) Meritaton kíséri a királyi párt, és a hátsó falon a két jele-

¹⁰⁷ A *heker-fríz*hez általánosan ld. SHEHAB 2017.

¹⁰⁸ PIANKOFF – HORNUNG 1961: 117–119; ABITZ 1974: 59; 1984: 37–44; vö. még KAWAI 2004: 142–143; KIKUCHI 2004: 234–235; a feliratok kiadása ABITZ 1984: 215–217, a No. 29 ki-egészítése: KIKUCHI 2004: 235.

¹⁰⁹ KV 22, az akna (E) baloldali falának fekete-fehér fényképe: PIANKOFF – HORNUNG 1961: Taf. XXIV.

¹¹⁰ Az egyes istenekhez ld. ABITZ 1984: 100–107 (Hathor és a Nyugat Istennője, Nut), 125–133 (Anubisz), 158–166 (Ozirisz).

¹¹¹ KV 22, az akna (E) jobboldali falának színes fényképe: YOSHIMURA – KONDO 2004: 48, Fig. 3, 198–199, Fig. 12–13, 202, Fig. 18.

¹¹² Ld. 73. jegyzet.

¹¹³ PIANKOFF – HORNUNG 1961: 120; ABITZ 1974: 59.

¹¹⁴ ABITZ 1974: 31.

¹¹⁵ PIANKOFF – HORNUNG 1961: 119.

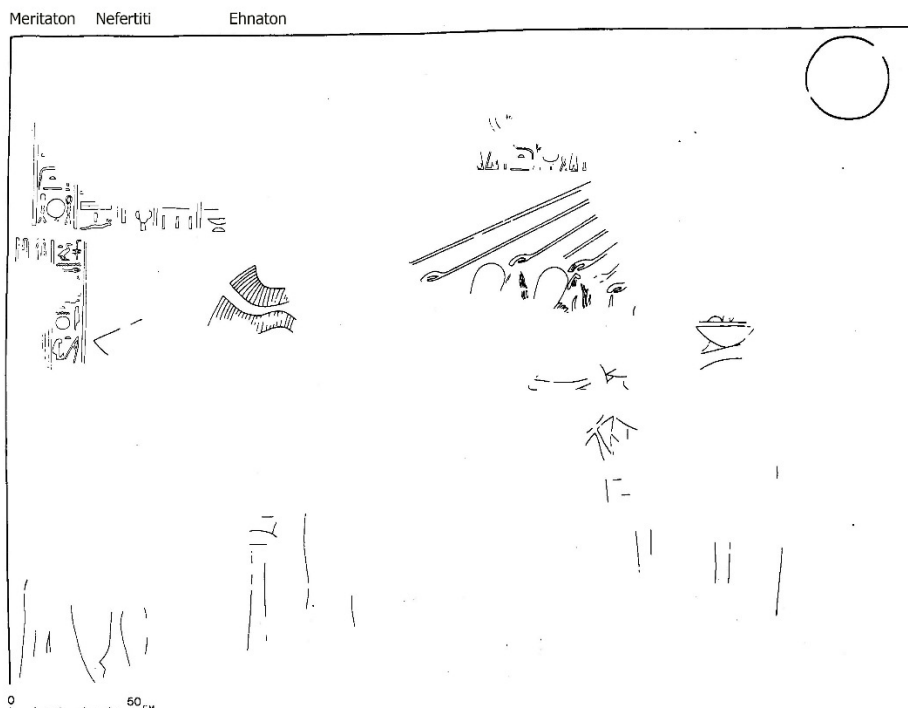
¹¹⁶ PIANKOFF – HORNUNG 1961: 117; YOSHIMURA – KONDO 2004: 258, Fig. 4.

¹¹⁷ ABITZ 1974: 22–23.

¹¹⁸ MARTIN 1989: 19–20.

¹¹⁹ Hasonlóan a sírkamrához, ld. MARTIN 1989: 2–4.

net folytatásaként jobboldalt négy további hercegnő volt, míg baloldalt már csak egy hercegnő azonosítható. Aton didaktikus neve mindegyik falon a második változat bevezetése előtt rövid ideig használt átmeneti típus.¹²⁰ A bejárat falat kétoldalt egy-egy virágcsokor ábrázolásával díszítették.¹²¹ A hátsó fal közepén nyílik a továbbvezető ajtónyílás, amelyet a sír lezárásakor malterrel rögzített kőtömbökkel falaztak be.¹²² Az akna mennyezetén csak a szikla egyenetlenségeinek kijavítására használtak vakolatot.¹²³ Az akna aljából nem nyílik helyiség.

5. kép. TA 26 sír, akna (F) jobboldali fal: Aton előtt áldozatot mutat be Ehnaton király, Nefertiti királyné és Meritaton hercegnő. George T. MARTIN rajza nyomán (1989: Pl. 17). Az eredetileg egyenes vonalak elgörbülését a vakolat elcsúszása okozta.

A két királysír aknájának ábrázolásaiban megjelenített vallásos tartalmak között a kontraszt legalább annyira éles, mint a művészeti stílusok között. III. Amenhotep befelé halad a sírba, és az égnek és a Duatnak, vagyis annak a két kozmikus térnek az isteneivel találkozik, amelyekben az örökkévalóságot tölteni fogja. Az evilágból a túlvilágra történő áthaladás során apja, IV. Thotmesz kíséri el útján. Ezzel szemben

¹²⁰ GABOLDE 1998: 106–107.

¹²¹ Az akna falain látható nyomok kontúrjai: MARTIN 1989: Pl. 15–18.

¹²² MARTIN 1989: 20–21.

¹²³ MARTIN 1989: 19.

Ehnaton kilép a sírból, hogy egyetlen istenének, Atonnak áldozhasson, és ennek során családja tart vele, Nefertiti és a lányai.

III. Amenhotep sírjának első részéből két építészeti elemet nem vettek át az amarnai királysírban: a harmadik folyosót (D) és az akna aljáról nyíló helyiséget (Ea). A 18. dinasztia során a királysírok folyosói díszítetlenek, emiatt nem nyerhető közvetlen adat a szimbolikus funkciójukról, de az Amarna-kort követő ramesszida korban egységes kánon szerint dekorálták a felületeket,¹²⁴ I. Széthi (Kr. e. 1290–2179) királytól III. Ramszeszig (Kr. e. 1187–1157). Két vallásos kompozíció szerepel a három folyosón: a Naplitánia és az Amduat. A Naplitánia Ré napistenhez címzett invokációk sorozata, amelyben a szöveget a napisten 75 alakjának ábrázolása kíséri.¹²⁵ Az Amduat Ré alvilági utazását ábrázolja úgy, hogy az éjszaka 12 órájára bontva mutatja be a topográfiáját a Duat egyes régióinak, amelyeken a napisten bárkája keresztülhalad.¹²⁶

A ramesszida királysírok első folyosójának (B) mindkét oldalát a Naplitánia szövege díszíti.¹²⁷ A második folyosó (C) mennyezetén folytatódik a Naplitánia szövege, míg a két oldalsó beugró falán Ré összesen 75 alakjának ábrázolása látható; a beugrók alatti falfelületeket az Amduatból vett szövegekkel látták el.¹²⁸ A harmadik folyosót (D) az Amduat egy-egy órája díszíti, baloldalon a 4., jobboldalon az 5. óra.¹²⁹ Ugyan nem zárható teljesen ki, hogy a ramesszida díszítési kánon az Amarna korra adott intellektuális válasz jegyében megváltozott teológiai tartalmak kifejezésére szolgál, mégis indokolt a pre- és poszt-Amarna korok közötti felfogás kontinuitásának feltételezése: az akna (E) díszítési programja folyamatosságot mutat IV. Thotmesztől II. Ramszeszig (Kr. e. 1279–1213), vagyis az amarnai reform előtt és után.¹³⁰ A 18. dinasztiabeli királysírok folyosóin a díszítés hiánya nem jelenti azt, hogy vallásos szimbolikájuk más lenne, mint a későbbieké:¹³¹ Ehnaton sírja azt a két folyosót (B–C) veszi át elődeitől, amelyeket a későbbi díszítésük a napistenhez kapcsol; viszont kimarad a harmadik folyosó (D), amelynek falaira később az alvilágot leíró Amduat kerül. Éppen ez, a harmadik folyosó dekorációja jelzi a pre- és poszt-Amarna királysírokban az akna alján lévő kamra (Ea) funkcióját: a főváros, Memphisz halotti istenének, az Ozirisszel azonosított Szokarisznak jelképes sírja ez,¹³² és ez magyarázza, hogy míg az akna (E) megmarad az amarnai királysírban, az Ea helyiség nem.

¹²⁴ MCCARTHY 2016: 167–177 (az ismertetés sajnos több pontatlanságot tartalmaz).

¹²⁵ DARNELL – MANASSA DARNELL 2018: 61–126 (irodalommal).

¹²⁶ DARNELL – MANASSA DARNELL 2018: 127–248 (irodalommal).

¹²⁷ MCCARTHY 2016: 169–170.

¹²⁸ MCCARTHY 2016: 170–171 pontatlan; a helyes adatokat ld. ABITZ 1995: 9–17, 52–54.

¹²⁹ MCCARTHY 2016: 171; DARNELL – MANASSA DARNELL 2018: 157–174.

¹³⁰ ABITZ 1984: 35–61.

¹³¹ ABITZ 1974: 107–111.

¹³² ABITZ 1974: 99–106. Szokarisz istenhez vö. SMITH 2017: 34–35, 239–240 (irodalommal).

A SÍRKAMRA SZIMBOLIKÁJA: ÁTVÉTELEK ÉS ÚJÍTÁSOK

A KV 22 sírban az akna után 90°-os szögben balra fordul a sír fő tengelye. Az aknát a felső pilléres csarnok követi (F), egy terem, amelyet két pillér a hosszanti tengelyén két hajóra oszt. A helyiség díszítetlen, és mivel (hasonlóan a két korábbi királysírhoz) a sziklafelületeket nem készítették elő vakolásra, a terem dekorálatlansága az eredeti terveknek megfelelően történt.¹³³ A felső pilléres csarnok baloldali hajójának padlójából indul egy meredek lépcső, amelyik a padló alatti szintre érkezve egy lejtős folyosóban folytatódik, amelyiknek végső szakaszát ismét lépcsőként alakították ki (G/H).¹³⁴ Ez a folyosó is vakolat és díszítés nélküli.

A G/H folyosó a sírkamra előterébe (I) torkollik; ezt az aknához hasonlóan szintén kivakolták, és a falakat *heker-frízzel* és istenjelenetekkel díszítették¹³⁵ (a mennyezet vakolata megsemmisült, de csillagmintával lehetett kifestve¹³⁶). Az istenjelenetekben III. Amenhotep ismét a sírkamra felé fordul, és mindkét falon befelé haladva ugyanazokkal az istenekkel lép interakcióba: életet kap Hathortól, üdvözli Nut, életet kap a Nyugat Istennőjétől, kézen fogva vezeti Anubisz, életet kap Hathortól és Oziristől (a jobboldali falból csak kevés maradt meg).¹³⁷ A hátsó fal jobb oldalán üdvözli Nut és életet kap Hathortól; a baloldalán életet kap a Nyugat Istennőjétől és Anubisztól.¹³⁸ A jobboldali két jelenetből kevés maradt meg, mivel ott a vakolat eredetileg a sírkamrába vezető ajtónyílást rejtette.¹³⁹

Az előtér után ismét 90°-os szögben fordul a sír fő tengelye, de ezúttal jobb felé. A sírkamra téglalap alaprajzú; az első részét három-három pillérből álló sorok három hajóra osztják. A hátsó részének padlószintjét mélyebbre vájták ki; itt található a szarkofág alapozása (a padlóba süllyesztett kőtömbök) és kanópuszfelszerelés elhelyezésére szolgáló mélyedés. A falakat, pilléreket és a mennyezetet vakolták és festették, az utóbbit sötétkék háttérrel csillagmintázattal dekorálták.¹⁴⁰ A falfelületek alsó feléről/kétharmadáról a több mint háromezer év alatt a vakolat lehullott. A hat pillért istenjelenetek díszítik: III. Amenhotep egy-egy istennel szemben áll, mindig a sírkamra bejáratának háttal, a szarkofág felé fordulva; a pillérek szarkofág felőli oldalain a Nyugat Istennőjével, az átellenes oldalakon Hathorral, míg a hosszanti tengellyel párhuzamos oldalakon Ozirisszel (s kétszer Anubisszal)¹⁴¹ ábrázolták együtt.¹⁴² A

¹³³ PIANKOFF – HORNUNG 1961: 120; ABITZ 1974: 51, 73.

¹³⁴ KONDO 1995: 28.

¹³⁵ PIANKOFF – HORNUNG 1961: 120–123; ABITZ 1984: 37–44; KONDO 2004: 139; KAWAI 2004: 143–146; KIKUCHI 2004: 235–236; a szövegek kiadása: ABITZ 1984: 218–219.

¹³⁶ PIANKOFF – HORNUNG 1961: 123.

¹³⁷ A baloldali fal színes fényképei: YOSHIMURA – KONDO 2004: 21–24, Fig. 5–10, 48, Fig. 5.

¹³⁸ A hátsó fal színes fényképe: YOSHIMURA – KONDO 2004: 48, Fig. 4.

¹³⁹ PIANKOFF – HORNUNG 1961: 122.

¹⁴⁰ PIANKOFF – HORNUNG 1961: 123.

¹⁴¹ A szarkofág felé utolsó pillérpár külső oldalain.

falakon az Amduat teljes példánya futott körbe az órajárással megegyező irányban: a baloldali (bejárati) falon a csak szöveget tartalmazó rövidített verzió, az Abrégé, majd az egyes órák következnek úgy, hogy a napfelkeltét ábrázoló 12. óra a király szarkofágja fölött legyen a sírkamra hátsó falán (6. kép).¹⁴³

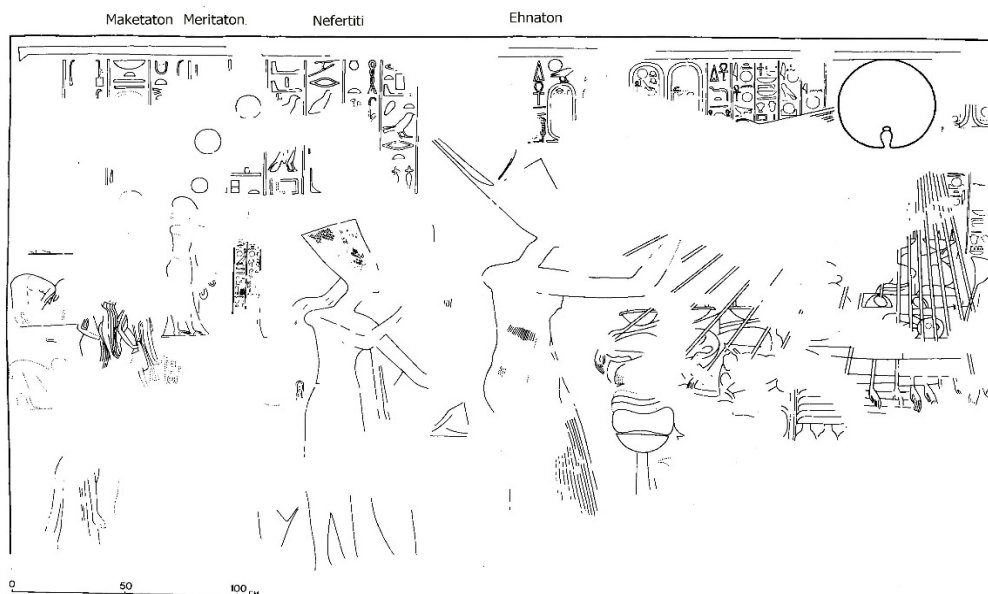

6. kép. KV 22 sír, sírkamra (J) jobboldali (= bejárati) fal, az Amduat 3. órája. Ernst Weidenbach (1818–1882) rajza (LEPSIUS, C. R. 1846–1856. *Denkmäler aus Ägypten und Äthiopien*. Band V, Dritte Abteilung. Nicolaische Buchhandlung, Berlin, Taf. 79 [részlet]). A felső és az alsó regiszter tévedésből fel lett cserélve; a rajz elkészülte után röviddel az alsó (itt felső) regiszter a vakolat lehullása következtében megsemmisült.

¹⁴² PIANKOFF – HORNUNG 1961: 124–126; ABITZ 1984: 188–189; KONDO 2004: 140; KAWAI 2004: 145–146; a szövegek kiadása: ABITZ 1984: 220–222; színes fényképek: balra 1. pillér mind a négy oldala: YOSHIMURA – KONDO 2004: 179–180, Fig. 1–4; balra 3. pillér, első és bal oldala: uo. 25, Fig. 11–12; szarkofág felőli oldala: 258, Fig. 2; jobbra 3. pillér szarkofág felőli oldala: 231–232, Fig. 11–16.

¹⁴³ PIANKOFF – HORNUNG 1961: 123–124; ABITZ 1995: 6; KONDO 2004: 139–140; KAWAI 2004: 146; KIKUCHI 2004: 236; a szövegek az Amduat szinoptikus publikációjában lettek kiadva, „IIIA” szíglummal: HORNUNG 1987/1992/1994; KONDO 2004: 139–140 jelzi, hogy több eltérést talált a szövegkiadáshoz képest. Színes fényképek: YOSHIMURA – KONDO 2004: 252, Fig. 9–10 (Abrégé), Fig. 7–8 (1. óra), 26, Fig. 13–14 (3. óra); 252, Fig. 11–12 (3. óra zárószövege és 4. óra), Fig. 13–14 (6. óra), 27, Fig. 15–16 (11. óra), 201, Fig. 16–17 (12. óra).

A TA 26 sírban az akna után törés nélkül, egyenes tengelyben következik a sírkamra. A négyzet alaprajzú termet a főtengelytől balra lévő kéttagú pillérsor két hosszanti hajóra osztja; a jobboldali (nagyobb) hajó padlószintjét mélyebbre vájták ki; itt található Ehnaton szarkofágjának alapozása (a padló kialakításánál 10 cm-rel magasabban hagyott rész).¹⁴⁴ A falakat, a pilléreket és a mennyezetet vakolták; míg az utóbbin nem látszik dekoráció,¹⁴⁵ az összes többi felületet reliefek díszítették. Ezeket az ókorban leverték, de a mennyezet közelében megmaradt részek, továbbá a vakolaton keresztül a sziklafalba belevéselt kontúrvonalak segítségével az ikonográfia rekonstruálható.¹⁴⁶ A bejárat falon az ajtónyílás két oldalán két hasonló jelenet volt, habár csak a bejárat felől nézve baloldali maradt meg jobb állapotban: Ehnaton áldozatot mutat be Atonnak, mögötte Nefertiti, Meritaton, Maketaton, és két további hercegnő (7. kép).¹⁴⁷

7. kép. TA 26, sírkamra bejárat fal, az ajtótól balra: Aton előtt áldozatot mutat be Ehnaton király, Nefertiti királyné, Meritaton, Maketaton és két további hercegnő. George T. MARTIN rajza nyomán (1989: Pl. 22). Az eredetileg egyenes vonalak elgörbülését a vakolat elcsúszása okozta.

Aton itt olvasható didaktikus neve az egész sírból csak ebben a jelenetben a legrégebbi változatban szerepel, vagyis ez a legkorábbi dekoráció a sírban – a sírkamra összes többi jelenetében Aton didaktikus nevének második (végső) változatát írták.¹⁴⁸ A bejárat fal mindkét jelentében¹⁴⁹ Ehnaton befelé halad a sírba; Aton ko-

¹⁴⁴ MARTIN 1989: 20–27; GABOLDE 1998: 125–129.

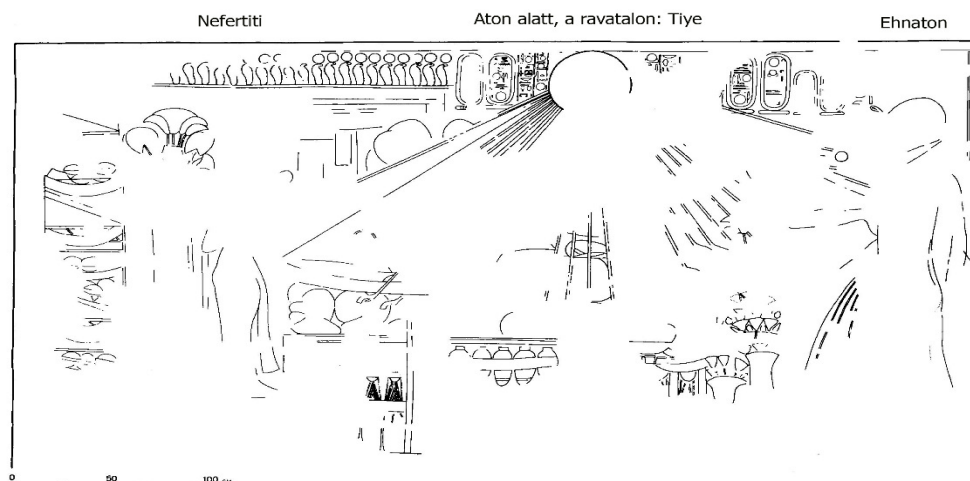
¹⁴⁵ MARTIN 1989: 21.

¹⁴⁶ Ld. 119. jegyzet.

¹⁴⁷ A jelenet kontúrrajza: MARTIN 1989: Pl. 22.

¹⁴⁸ GABOLDE 1998: 105–107; LABOURY 2010: 314–315.

rongját a két sarok közelében vésték ki. A két pillér a hossz tengellyel párhuzamos oldalain szintén Ehnaton és Aton interakcióját ábrázolták, a hátsó pilléren a király mögött a baloldali felületen Tiye, a jobboldalin Nefertiti állt, ugyanezen pillér első oldalán egy töredékes lótuszábrázolás ismerhető fel.¹⁵⁰ A sírkamra két hosszanti falán egy-egy gyászjelenet rekonstruálható; a baloldali falon Tiye anyakirálynő fekszik a ravatalon (8. kép), míg a jobboldali falon (feltehetőleg) Ehnaton volt.¹⁵¹

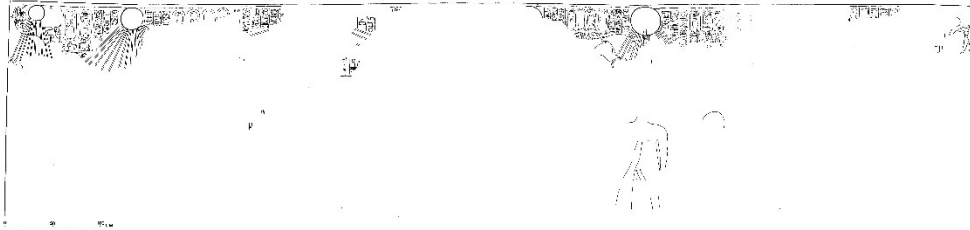
8. kép. TA 26, sírkamra, baloldali fal: Tiye anyakirályné gyászolása (részlet). George T. MARTIN rajza nyomán (1989: Pl. 25). Az eredetileg egyenes vonalak elgörbülését a vakolat elcsúszása okozta.

Míg a gyászjeleneteknek a királysír dekorációs programjába való illesztése amarnai újítás, addig az Atonnak bemutatott áldozatok ábrázolása a pre-Amarna uralkodói sírok istenjeleneteit helyettesíti: egyrészt ugyanazokon a felületeken helyezik el őket (akna és pillérek), másrészt a bejárat fal a két áldozati jelenet révén a két előző királysírban szintén istenjelenetekkel díszített előtér funkcióját veszi át.

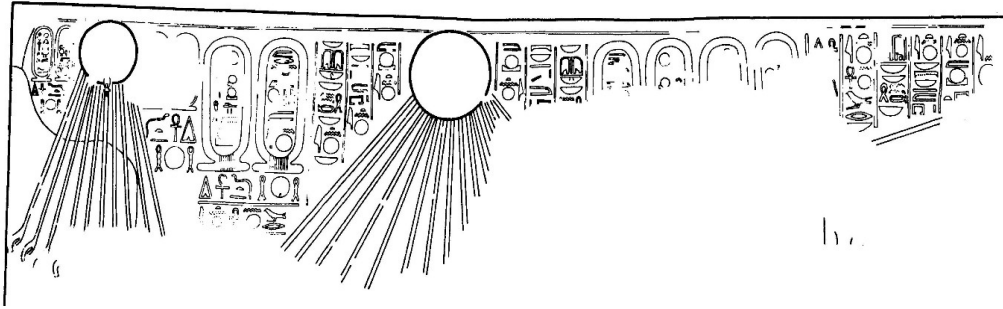
¹⁴⁹ A másik, a bejárat felől nézve jobboldali jelenet kontúrja: MARTIN 1989: Pl. 33.

¹⁵⁰ A jelenetek kontúrjai: MARTIN 1989: Pl. 18, 21. A bejárat felőli pillér megmaradt jelenetein Ehnaton jobbra, Aton balra ábrázolták, míg a hátsó pillér összes megmaradt jelentén pont fordított az orientáció, Ehnaton és Nefertiti balról áldoz a jobboldalt lebegő Aton-korongnak. GABOLDE 1998: 129 szerint a hátsó pillér baloldalán helyhiány miatt csak Tiyét ábrázolhatták, ennek azonban ellentmond, hogy Tiye címe fölött Ehnaton kartusai is a pilléren voltak.

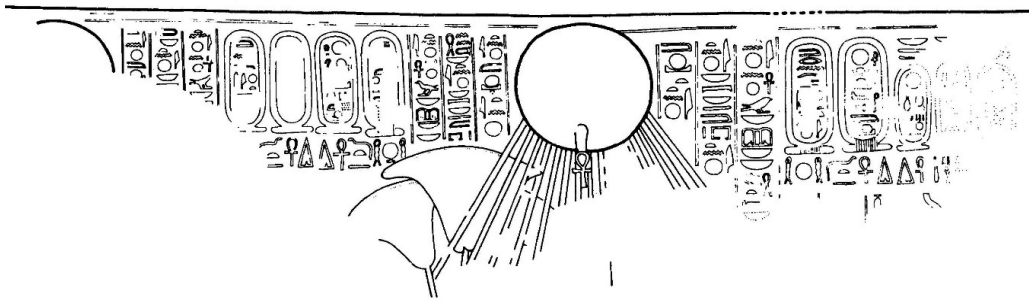
¹⁵¹ A két jelenet kontúrja: MARTIN 1989: Pl. 25–26 (Tiye). Pl. 31–32 (Ehnaton?).

9. kép. TA 26, sírkamra, hátsó fal: Aton nappali ciklusa. George T. MARTIN rajza nyomán (1989: Pl. 29–30). Az eredetileg egyenes vonalak elgörbülését a vakolat elcsúszása okozta.

A 9a. kép, nagyított részlet.

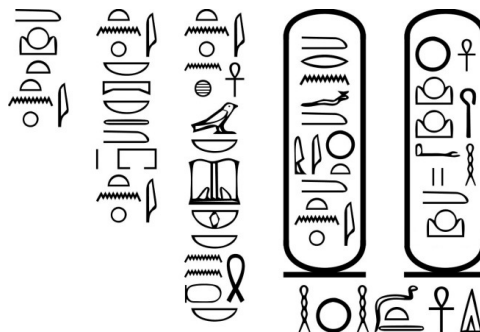
9b. kép, nagyított részlet.

Ehnaton sírkamrájának hátsó falán az amarnai művészetben csak egy vagy két párhuzammal rendelkező¹⁵² jelenet volt (9. kép).¹⁵³ A relief felső sávjában összesen öt Aton ábrázolás maradt meg, habár a szimmetria miatt elvárható a kép jobboldalán egy hatodik napkorong is. Baloldalt Aton reggeli felbukkanását ábrázolták, amint felemelkedik a Korábbi Proklamációban említett amarnai keleti hegy felett.

¹⁵² GABOLDE 1998: 126–127.

¹⁵³ Kontúrrajz: MARTIN 1989: Pl. 29–30.

A baloldali napfelkelte interpretációja egyértelmű, egyrészt a napkorongok alatt ábrázolt, bal felé tekintő Ehnaton és Nefertiti alakja következtében, másrészt a baloldal kelettel való azonosítása megfelel a standard egyiptomi orientációnak.¹⁵⁴ A megmaradt öt Aton-ábrázolás napkorongja fokozatosan egyre nagyobb (talán a horizont közelében kisebbnek tűnő napkorong jól ismert optikai csalódás indokolja az ábrázolást). Az Aton-korongok alatt Ehnaton mutat be áldozatot, Nefertiti és számos kíséző jelenlétében. Az öt megmaradt napkorong mindkét oldalán Aton didaktikus nevének második, végső változata olvasható:

(^cnh R^c ḥq3 3ḥ.tj ḥ^cj m 3ḥ.t) (m rn=f m R^c jt jj m Jtn) dj ^cnh d.t nḥh Jtn ^cnh wr nb ḥb-sd nb šnn nb jtn np p.t nb t3 m pr-Jtn m 3ḥ.t-Jtn

„(Él a Nap, a horizont-fejedelem, aki a horizonton örvendezik) (a nevében, mint »Nap atya, aki eljött, mint Korong«). Aki életet ad mindörökre. Élő nagy Aton, a jubileumi ünnep ura, a kerin-gés ura, a korong ura, az ég ura, a föld ura Aton templomában Ahet-Atonban.”

Az eredeti hat Aton-ábrázolás mindegyikének kétoldalán összesen tizenkétszer kellett a didaktikus névnek szerepelnie, vagyis a nappali órák számának megfelelően. Már Marc Gabolde is feltette a kérdést, hogy vajon nem lehetséges-e, hogy ez az ábrázolás nem más, mint az Amduat amarnai avatárja.¹⁵⁵ Valóban több jel is utal rá, hogy a TA 26 sírkamrájában a hátsó fal jelenete az Amduat inverziója: Aton nappali utazását ábrázolja az égen keresztül, minden jel szerint hat fázisra bontva, és a tizenkét didaktikus név révén a tizenkét órát jelölve, mint ahogyan az Amduat a napisten éjszakai utazását ábrázolja az alvilágban.

Szükséges még a TA 26 sírkamrájának belső szerkezetét is értelmezni. Noha a mennyezeten és a padlón semmilyen jele nincs, hogy valaha is lettek volna további pillérek a teremben,¹⁵⁶ a terem baloldalán lévő pillérsor miatt első látásra furcsán aszimmetrikusnak tűnik a tér. Emiatt többen abból indulnak ki, hogy az eredeti

¹⁵⁴ RAVEN 2005: 38–40.

¹⁵⁵ GABOLDE 1998: 127, 1027. jegyzet. Előtte ALDRED 1988: 247 az *alfa* helyiség két, Aton kultuszát bemutató jelenetét (MARTIN 1989: 28–37) az Amduat párhuzamának gondolta, ami azonban kevésbé valószínű.

¹⁵⁶ MARTIN 1989: 21.

terv szerint a helyiségben négy pillérnek kellett volna lennie: a terv módosítását a sír befejezetlenségével magyarázzák, vagyis szerintük Ehnaton korai halála miatt át kellett alakítani a nem sírkamrának szánt termet a temetkezés számára.¹⁵⁷ Ez több okból sem valószínű. Egyrészt Ehnatonnak Amarnában töltött ideje tizenkét év, amely időtartam bőven elégséges egy ilyen méretű sziklasír kivájásához, másrészt mind a négy előző királysír esetében az akna után ugyanúgy egy kétpilléres terem következik, mint a TA 26 esetében. A Királyok Völgyében azonban mind a négy uralkodó (III. Thotmesz, KV 34; II. Amenhotep, KV 35; IV. Thotmesz, KV 43; III. Amenhotep, KV 22) sírjában egy további pilléres terem is volt: az alsó pilléres csarnok, és az utóbbi a sírkamra. A két terem azt a két kozmikus teret jeleníti meg, amelyben a király a posztmortális létét tölteni fogja: a felső pilléres csarnok az eget, az alsó pilléres csarnok a *Duatot*.¹⁵⁸ Ehnaton sírjában a sírkamra az eget jelképező, kétpilléres csarnokot egészíti ki a szarkofág elhelyezésére szolgáló kriptával. Az amarnai királyi sírkamra ég-szimbolikáját a díszítés is hangsúlyozza, a nap égi ciklusának ábrázolásával. Vagyis a TA 26 helyiségsorából tudatosan kiemelték minden, az oziriszi alvilághoz köthető elemet: a harmadik folyosót, az akna alján lévő termet, és az alsó pilléres csarnokot (meg az oda vezető folyosókat).¹⁵⁹

Az amarnai királysír építészeti megoldásait ezek szerint nem a befejezetlenség, hanem a szándékos redukció magyarázza, amely egy vallásos koncepció kifejezésére szolgál. Az alvilág létének tagadása egyben azt is jelenti, hogy Ehnatonnak az örökkévalóság eltöltésére egyetlen kozmikus tér létezik: az ég.

Bibliográfia

- ABITZ, Friedrich 1974. *Die religiöse Bedeutung der sogenannten Grabräuberschächte in den ägyptischen Königsgräbern der 18. bis 20. Dynastie.* (Ägyptologische Abhandlungen 26) Harrassowitz, Wiesbaden.
- ABITZ, Friedrich 1984. *König und Gott. Die Götterszenen in den ägyptischen Königsgräbern von Thutmosis IV bis Ramses III.* (Ägyptologische Abhandlungen 40) Harrassowitz, Wiesbaden.
- ABITZ, Friedrich 1995. *Pharao als Gott in den Unterweltbüchern des Neuen Reiches.* (Orbis Biblicus et Orientalis 146) Universitätsverlag, Fribourg – Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

¹⁵⁷ Maga MARTIN 1989: 21 is lehetségesnek véli; ld. még GABOLDE 1998: 125; REEVES 2001: 129.

¹⁵⁸ IRSAY-NAGY 2015: 108–113.

¹⁵⁹ MARTIN 1989: 27 felveti, hogy a kripa falából nyíló kis kamra esetleg egy újabb folyosó maradványa lenne, vagyis eredetileg tervezték a helyiségsor folytatását. Ez kevésbé valószínű: a Királyok Völgyében mindig a felső pilléres csarnok (F) padlójából vájják ki a negyedik folyosóhoz (G) vezető meredek lépcsőt, sohasem a falból. ROEHRIG 2016: 196 nyilván helyesen gondolja, hogy a korábbi királysírokban a sírkamrából nyíló, a sírmelléklet elhelyezésére szolgáló mellékkamrák megfelelője ez, esetleg az *usébtik* számára.

- ALLEN, James P. 1988. *Genesis in Egypt. The Philosophy of Ancient Egyptian Creation Accounts*. (Yale Egyptological Studies 2) Yale University, New Haven, CT.
- ALLEN, James P. 1989. „The Natural Philosophy of Akhenaten”, in ALLEN, James P. et al. (szerk.): *Religion and Philosophy in Ancient Egypt*. (Yale Egyptological Studies 3) Yale University, New Haven, CT, 89–101.
- ALLEN, James P. 1996. „The Religion of Amarna”, in ARNOLD – ALLEN – GREEN 1996: 3–5.
- ALDRED, Cyril 1968. *Akhenaten, Pharaoh of Egypt. A New Study*. Thames & Hudson, London.
- ALDRED, Cyril 1973. *Akhenaten and Nefertiti*. Brooklyn Museum, New York.
- ALDRED, Cyril 1988. *Akhenaten, King of Egypt*. Thames & Hudson, London.
- ARNOLD, Dorothea 1996. „An Artistic Revolution: The Early Years of King Amenhotep IV / Akhenaten”, in ARNOLD – ALLEN – GREEN 1996: 17–39.
- ARNOLD, Dorothea – ALLEN, James P. – GREEN, L. 1996. *The Royal Women of Amarna. Images of Beauty from Ancient Egypt*. Metropolitan Museum of Art, New York.
- ASSMANN, Jan 1972. „Die »Häresie« des Echnaton: Aspekte der Amarna-Religion”, *Saeculum* XXI-II, 109–126.
- ASSMANN, Jan 1983. *Re und Amun. Die Krise des polytheistischen Weltbildes im Ägypten der 18.–20. Dynastie*. (Orbis Biblicus et Orientalis 51) Universitätsverlag, Fribourg – Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- ASSMANN, Jan 1990. *Ma'at. Gerechtigkeit und Unsterblichkeit im Alten Ägypten*. C. H. Beck, München.
- ASSMANN, Jan 1991. *Ägypten. Theologie und Frömmigkeit einer frühen Hochkultur*. 2. Aufl. (Urban-Taschenbücher 366) W. Kohlhammer, Stuttgart – Berlin – Köln.
- ASSMANN, Jan 1992. „Akhanyati's Theology of Light and Time”, *Proceedings of the Israeli Academy of Sciences and Humanities* VII.4, 143–176.
- ASSMANN, Jan 1999. *Ägyptische Hymnen und Gebete*. 2. verb. u. erw. Aufl. (Orbis Biblicus et Orientalis) Universitätsverlag, Fribourg – Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- ASSMANN, Jan 2001. *Tod und Jenseits im Alten Ägypten*. C. H. Beck, München.
- ASSMANN, Jan 2003a. *Stein und Zeit. Mensch und Gesellschaft im alten Ägypten*. 3. Aufl. Wilhelm Fink, München.
- ASSMANN, Jan 2003b. *Mózes, az egyiptomi. Egy emléknym megfajtése*. Ford. Gulyás András. (Osiris Könyvtár, Vallástörténet) Osiris, Budapest.
- ASSMANN, Jan 2004. „Theological Responses to Amarna”, in KNOPPERS, Gary N. – HIRSCH, Antoine (szerk.): *Egypt, Israel, and the Ancient Mediterranean World. Studies in Honor of Donald B. Redford*. (Probleme der Ägyptologie 20) Brill, Leiden – Boston, MA, 179–191.
- ASSMANN, Jan 2005. *Theologie und Weisheit im alten Ägypten*. Wilhelm Fink, München.
- ASSMANN, Jan 2014. *From Akhenaten to Moses. Ancient Egypt and Religious Change*. American University in Cairo Press, Cairo – New York.
- ASSMANN, Jan – BOMMAS, Martin – KUCHAREK, Andrea 2005. *Altägyptische Totenliturgien. 2: Totenliturgien und Totensprüche in Grabinschriften des Neuen Reiches*. Universitätsverlag Winter, Heidelberg.
- AUFFRET, Pierre 1981. *Hymnes d'Égypte et d'Israël. Études de structures littéraires*. (Orbis Biblicus et Orientalis 34) Universitätsverlag, Fribourg – Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- BEINLICH, Horst – SALEH, Mohamed 1989. *Corpus der hieroglyphischen Inschriften aus dem Grab des Tutanchamun*. Griffith Institute, Oxford.
- BICKEL, Susanne 2016. „Other Tombs. Queens and Commoners”, in WILKINSON – WEEKS 2016: 230–242.
- BILOLO, Mubabinge 1988. *Le Créateur et la création dans la pensée memphite et amarnienne. Approche synoptique du „Document Philosophique du Memphis” et du „Grand Hymne Théologique” d'Echnaton*. (La Pensée de l'Égypte et de la Nubie Anciennes 3) Publications Universitaires Africaines, Kinshasa – Libreville – Munich.

- BONNEL, Roland G. 1990. „The Ethics of El-Amarna”, in ISRAELIT-GROLL, Sarah (szerk.): *Studies in Egyptology Presented to Miriam Lichtheim*. Magness Press, Jerusalem, I, 71–97.
- BOURIANT, U[rbain] — LEGRAIN, G[eorges] — JEQUIER, G[ustave] 1903. *Monuments pour servir à l'étude du culte d'Atonou en Égypte*. I: *Le tombes de Khoutatonou*. (Mémoires publiés par les membres de l'Institut Français d'Archéologie Orientale 8) Institut Français d'Archéologie Orientale, Le Caire.
- BORCHARDT, Ludwig 1911. *Der Porträtkopf der Königin Teje im Besitz von Dr. James Simon in Berlin*. (Ausgrabungen der Deutschen Orient-Gesellschaft in Tell El-Amarna 1 = Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft 18) J. C. Hinrichs, Leipzig.
- BORCHARDT, Ludwig 1923. *Porträts der Königin Nofret-ete aus den Grabungen 1912/13 in Tell El-Amarna*. (Ausgrabungen der Deutschen Orient-Gesellschaft in Tell El-Amarna 3 = Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft 44) J. C. Hinrichs, Leipzig.
- BORCHARDT, Ludwig – RICKE, Herbert 1980. *Die Wohnhäuser in Tell el-Amarna*. (Ausgrabungen der Deutschen Orient-Gesellschaft in Tell El-Amarna 5 = Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft 91) Gebr. Mann, Berlin.
- BROCK, Edwin C. 1996. „The Sarcophagus of Queen Tiy”, *Journal of the Society for the Study of Egyptian Antiquities* XXVI, 8–21.
- CARNARVON, Fiona 2013. *Egypt at Highclere. The Path to the Discovery of Tutankhamun*. Highclere Enterprises, Highclere.
- CARTER, Howard – NEWBERRY, Percy E. 1904. *The Tomb of Thutmôsis IV*. (Theodore M. Davis' Excavations: Bibân el-Molûk) Archibald Constable, London.
- DARNELL, John Coleman – MANASSA DARNELL, Colleen 2018. *The Ancient Egyptian Netherworld Books*. (Writings from the Ancient World 39) SBL Press, Atlanta, GA.
- D'AURIA, Sue H. 1999. „Preparing for Eternity”, in FREED – MARKOWITZ – D'AURIA 1999: 162–175.
- DAVIES, N[orman] de G[aris] 1905. *The Rock-tombs of El-Amarna*. III: *The Tombs of Huy and Ahmes*. (Archaeological Survey of Egypt 15) Egypt Exploration Fund, London.
- VAN DIJK, Jacobus 1990. „The Overseer of the Treasury Maya: A Biographical Sketch”, *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden* LXX, 23–31.
- VAN DIJK, Jacobus 2009. „The Death of Meketaten”, in BRAND, Peter J. – COOPER, Louise (szerk.): *Causing His Name to Live. Studies in Egyptian Epigraphy and History in Memory of William J. Murnane*. Brill, Leiden – Boston, MA, 83–88.
- DODSON, Aidan 2009. *Amarna Sunset. Nefertiti, Tutankhamun, Ay, Horemheb, and the Egyptian Counter-Reformation*. American University in Cairo Press, Cairo – New York.
- DODSON, Aidan 2014. *Amarna Sunrise. Egypt from Golden Age to Age of Heresy*. American University in Cairo Press, Cairo.
- DODSON, Aidan 2016a. „Sarcophagi”, in WILKINSON – WEEKS 2016: 245–259.
- DODSON, Aidan 2016b. „Canopics”, in WILKINSON – WEEKS 2016: 260–273.
- ELLEITHY, Hisham (szerk.) 2016. *Valley of the Kings since Howard Carter. Proceedings of the Luxor Symposium, November 4, 2009*. (Suppléments aux Annales du Service des Antiquités de l'Égypte 44) Ministry of Antiquities, Cairo.
- EL-KHOULY, Aly – MARTIN, Geoffrey Thorndike 1987. *Excavations in the Royal Necropolis at El-Amarna 1984*. (Supplément aux Annales du Service des Antiquités de l'Égypte 33) Service des Antiquités de l'Égypte, Le Caire.
- FITZENREITER, Martin 2008. „*3ḥ n jtn* als *3ḥ jkr n rꜥ*. Die königlichen Familienstelen und die religiöse Praxis in Amarna”, *Studien zur Altägyptischen Kultur* XXXVII, 85–124.
- FOSTER, John L. 1999. „The New Religion”, in FREED – MARKOWITZ – D'AURIA 1999: 97–109.
- FRANYÓ Zoltán 1958. *Évezredek húrjain*. 1. kötet. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Marosvásárhely.

- FRANYÓ Zoltán 1973. *Ősi örökség. Az óegyiptomi, sumer, akkád (asszír), ógörög, római, arab, perzsa, indiai és kínai költészetből*. Kriterion, Bukarest.
- FREED, Rita E. 1999. „Art in the Service of Religion and the State”, in FREED – MARKOWITZ – D’AURIA 1999: 110–129.
- FREED, Rita E. – MARKOWITZ, Yvonne J. – D’AURIA, Sue H. (szerk.) 1999. *Pharaohs of the Sun. Akhenaten, Nefertiti, Tutankhamen*. Museum of Fine Arts, Boston, MA.
- GABOLDE, Marc 1998. *D’Akhenaton à Toutânkhamon*. (Collection de l’Institut d’Archéologie et d’Histoire de l’Antique 3), Université Lumière-Lyon, Lyon – Boccard, Paris.
- GABOLDE, Marc 2005. *Akhenaton. Du mystère à la lumière*. (Découverts Gallimard 478) Gallimard, [Paris].
- GABOLDE, Marc 2007. „Travaux dans la nécropole royale de Tell el-Amarna”, in GOYON, Jean-Claude – CARDIN, Christine (szerk.) 2007. *Proceedings of the Ninth International Congress of Egyptologists. Actes du Neuvième Congrès International des Égyptologues, Grenoble, 6–12 Septembre 2004*. (Orientalia Lovaniensia Analecta 150) Peeters, Leuven – Paris – Dudley, MA, Volume I, 763–766.
- GABOLDE, Marc 2008/2009. „La redécouverte de la nécropole royale de Tell el-Amarna”, *Égypte, Afrique & Orient* LII, 31–38.
- GABOLDE, Marc 2016a. „Some Remarks on the Embalming Caches in the Royal Necropolis at Thebes and Amarna”, in ELLEITHY 2016: 37–50.
- GABOLDE, Marc 2016b. „Some Remarks on the Embalming Caches in the Royal Necropoleis at Thebes and Amarna”, in VAN DIJK, Jacobus (szerk.) 2016. *Another Mouthful of Dust. Egyptological Studies in Honour of Geoffrey Thorndike Martin*. (Orientalia Lovaniensia Analecta 246) Peeters, Leuven – Paris – Bristol, CT, 123–140.
- GABOLDE, Marc – DUNSMORE, Amanda 2004. „The Royal Necropolis at Tell el-Amarna”, *Egyptian Archaeology* XXV: 30–33.
- GOEDICKE, Hans 1996. „The So-called Ushebtis of King Merneptah”, *Bulletin de la Société d’Égyptologie Genève* XX, 19–27.
- GOLDWASSER, Orly 2006. „The Essence of Amarna Monotheism”, in MOERS, Gerard et al. (szerk.) 2006. jn.t dr.w. *Festschrift für Friedrich Junge*. Seminar für Ägyptologie und Koptologie Göttingen, Göttingen, I, 267–279.
- GRANDET, Pierre 1995. *Hymnes de la religion d’Aton. Hymnes du xive siècle avant J.-C.* Éditions du Seuil, [Paris].
- GRIESHAMMER, Reinhard 1970. *Das Jenseitsgericht in den Sargtexten*. (Ägyptologische Abhandlungen 20) Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- GRIGÁSSY Éva 2007. „Ó napkorong, ura a fénynek...”. *Himnuszok az ókori Egyiptomból*. Közl. Gulyás András. Balassi, Budapest.
- HANKE, Rainer 1978. *Amarna-Reliefs aus Hermopolis. Neue Veröffentlichungen und Studien*. (Hildesheimer ägyptologische Beiträge 2) Gerstenberg, Hildesheim.
- HANKEY, Julie 2001. *A Passion for Egypt. Arthur Weigall, Tutankhamun and the ‘Curse of the Pharaohs’*. I. B. Tauris, London – New York.
- HANNIG, Rainer 2006. *Die Sprache der Pharaonen. Großes Handwörterbuch Ägyptisch – Deutsch (2800–950 v. Chr.)*. Marburger Edition. 4. átdolg. kiad. (Kunstgeschichte der antiken Welt 64) Philipp von Zabern, Mainz.
- HARI, Robert 1984. „La religion amarnienne et la tradition polythéiste”, in [JUNGE, Friedrich (szerk.)] : *Studien zu Sprache und Religion Ägyptens. Zu Ehren von Wolfhart Westendorf überreicht von seinen Freunden und Schülern*. Band 2: *Religion*. Friedrich Junge, Göttingen, 1039–1055.
- HARI, Robert 1985. *New Kingdom Amarna Period. The Great Hymn to Aten*. (Iconography of Religions 16.6) E. J. Brill, Leiden.
- HARRIS, J. R. 2004. „En sag om forveksling”, *Papyrus* XXIV.2, 4–13.

- HILL, Marsha 2018. „The Petrie-Carter Statuary Fragments from the Sanctuary Zone of the Great Aten Temple. The Decoration of Amarna Sacred Architecture”, in GABOLDE, Marc – VERGNIEUX, Robert (szerk.): *Les édifices du règne d'Amenhotep IV – Akhenaten: Urbanisme et révolution. Actes du colloque international organisé par Archéovision – Université Bordeaux 3 – ANR ATON 3D: ANR-08-BLAN-0202-01 et l'équipe Égypte Nilotique et Méditerranéenne de l'UMR 5140, Montpellier, 18–19 novembre 2011.* (Cahiers de l'ENiM 20) Université Paul-Valéry Montpellier 3, Montpellier, 53–85.
- HOFFMEIER, James K. 2015. *Akhenaten and the Origins of Monotheism.* Oxford University Press, Oxford – New York.
- HORNUNG, Erik 1987/1992/1994. *Texte zum Amduat.* I–III. (Aegyptiaca Helvetica 13–16) Universität Basel, Basel – Université Genève, Genève.
- HORNUNG, Erik 1992. „Zur Struktur des ägyptischen Jenseitsglaubens”, *Zeitschrift für Ägyptische Sprache* CXIX, 124–130.
- HORNUNG, Erik 1995. *Echnaton. Die Religion des Lichts.* Artemis & Winkler, Zürich.
- HORNUNG, Erik 2009. *Az egy és a sok. Az egyiptomi istenvilág.* Ford. Bechtold Eszter. Typotex, Budapest.
- HORNUNG, Erik – KRAUSS, Rolf – WARBURTON, David (szerk.) 2006. *Ancient Egyptian Chronology.* (Handbuch der Orientalistik 1.83) Brill, Leiden – Boston, MA.
- IRSAY-NAGY Balázs 2015. „Égbe vezető lépcsők az egyiptomi Királyok Völgye újbírodalmi királysírjaiban. A felső pilléres csarnok vallásos szimbolikája”, in BÁCS Tamás – DEZSŐ Tamás – VÉR Ádám (szerk.): *Aegyptiaca et Assyriaca. Tanulmányok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókortudományi Intézetéből.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 101–126.
- KAWAI, Nozumo 2004. „Egyptological Remarks for the Conservation of the Wall Paintings in the Royal Tomb of Amenophis III”, in YOSHIMURA – KONDO 2004: 142–151.
- KEMP, Barry 2007. *Az egyiptomi Halottak Könyve.* Ford. Árokszállás Zoltán. A Halottak Könyve idézett részleteit ford. Fábián Zoltán. Corvina, Budapest.
- KEMP, Barry 2012. *The City of Akhenaten and Nefertiti. Amarna and Its People.* (New Aspects of Antiquity) Thames & Hudson, London.
- KEMP, Barry 2013. „The Rock Tombs of Amarna”, *Akhenaten Sun* XIX.2, 8–17.
- KEMP, Barry 2015. „The Royal Tombs at Amarna”, *Akhenaten Sun* XXI.2, 2–13.
- KEMP, Barry 2016. „Ranefer's Sovereign: Who Was the Last Ruler at Amarna?”, *Akhenaten Sun* XXII.1, 12–31.
- KEMP, Barry et al. 2015. „Tell el-Amarna 2014–15”, *Journal of Egyptian Archaeology* CI, 1–35.
- KEMP, Barry et al. 2020. *Amarna Project.* Cambridge. URL: <http://www.amarnaproject.com> (utoljára megtekintve: 2020.09.01.)
- KIKUCHI, Takao 2004. „Egyptological Comments on the Work Undertaken in the Royal Tomb of Amenophis III”, in YOSHIMURA – KONDO 2004: 234–238.
- KONDO, Jiro 1992. „A Preliminary Report on the Re-clearance of the Tomb of Amenophis III”, in REEVES, C. N. (szerk.): *After Tut'ankhamün. Research and Excavation in the Royal Necropolis at Thebes.* (Studies in Egyptology) Kegan Paul, London – New York, 41–54.
- KONDO, Jiro 1995. „The Re-clearance of Tombs WV 22 and WV A in the Western Valley of the Kings”, in WILKINSON, Richard H. (szerk.): *Valley of the Sun Kings. New Explorations in the Tombs of the Pharaohs. Papers from The University of Arizona International Conference on the Valley of the Kings.* University of Arizona Egyptian Expedition, Tucson, AZ, 25–33.
- KONDO, Jiro 2004. „Egyptological Research”, in YOSHIMURA – KONDO 2004: 139–141.
- KÓTHAY Katalin Anna – GULYÁS András 2007. *Túlvilág és mindennapok az ókori Egyiptomban.* Bíbor Kiadó, Miskolc.

- KRAUSS, Rolf 1986. „Kija – ursprüngliche Besitzerin der Kanopen aus KV 55”, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Abteilung Kairo* XLII, 67–80, Taf. 1–3.
- KRAUSS, Rolf 2000. „Akhenaten: Monotheist? Polytheist?”, *Bulletin of the Australian Centre for Egyptology* XI, 93–101.
- KUCKERTZ, Josefine 2003. *Gefäßverschlüsse aus Tell El-Amarna. Grabungen der Deutschen Orient-Gesellschaft 1911 bis 1914: Sozialökonomische Aspekte einer Fundgattung des Neuen Reiches*. (Ausgrabungen der Deutschen Orient-Gesellschaft in Tell El-Amarna 6 = Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft 107) SDV, Saarbrücken.
- LABOURY, Dimitri 2008. „L’art selon Akhénoton, une révolution dans la tradition et l’histoire d’art pharaonique”, in CHAPPAZ, Jean-Luc – TIRADRITTI, Francesco – VANDENBEUSCH, Marie (szerk.): *Akhénaton et Nefertiti. Soleil et ombres des pharaons*. Silvana Editoriale, Milano – Musées d’art et d’histoire Genève, Genève, 77–85.
- LABOURY, Dimitri 2010. *Akhénaton*. (Les grands pharaons) Pygmalion, Paris.
- LAPP, Günther 2008. *Totenbuch Spruch 125*. (Totenbuchtexte 3) Orientverlag, Basel.
- LOEBEN, Christian E. 1986. „Eine Bestattung der großen königlichen Gemahlin Nofretete in Amarna? Die Totenfigur der Nofretete”, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Abteilung Kairo* XLII, 99–107, Taf. 6–7.
- MALLINSON, Michael 1999. „The Sacred Landscape”, in FREED – MARKOWITZ – D’AURIA 1999: 72–79.
- MANNICHE, Lise 2010. *The Akhenaten Colossi of Karnak*. American University in Cairo Press, Cairo.
- MARTIN, Geoffrey Thorndike 1974. *The Rock Tombs of El-Amarna*. VII: *The Royal Tomb at El-Amarna*. I: *The Objects*. (Archaeological Survey of Egypt 35) Egypt Exploration Society, London.
- MARTIN, Geoffrey T. 1986. „Shabtis of Private Persons in the Amarna Period”, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Abteilung Kairo* XLII, 109–129, Taf. 8–19.
- MARTIN, Geoffrey Thorndike 1989. *The Rock Tombs of El-Amarna*. VII: *The Royal Tomb at El-Amarna*. II: *The Reliefs, Inscriptions, and Architecture*. (Archaeological Survey of Egypt 39) Egypt Exploration Society, London.
- MCCARTHY, Heather L. 2016. „Iconography, Palaeography, Decorative Elements, Distribution, and Development of Scenes”, in WILKINSON – WEEKS 2016: 153–179.
- MOLNÁR Imre 1976. *A gyönyörűség dalainak kezdete. Óegyiptomi szerelmes versek*. Európa Kiadó, Budapest.
- MONTERRAT, Dominic 2000. *Akhenaten. History, Fantasy and Ancient Egypt*. Routledge, London – New York.
- MURNANE, William J. 1995. *Texts from the Amarna Period in Egypt*. (Writings from the Ancient World) Scholars Press, Atlanta, GA.
- MURNANE, William J. – VAN SICLEN, Charles C. 1993. *The Boundary Stelae of Akhenaten*. (Studies in Egyptology) Kegan Paul, London – New York.
- PIANKOFF, Alexandre – HORNUNG, Erik 1961. „Das Grab Amenophis’ III. im Tal der Könige”, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Abteilung Kairo* XVII, 111–127, Taf. XXII–XXVIII.
- PRICE, Campbell 2016. „Other Grave Goods”, in WILKINSON – WEEKS 2016: 274–289.
- RAVEN, Maarten J. 1994. „A Sarcophagus for Queen Tiy and Other Fragments from the Royal Tomb at el-Amarna”, *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden* LXXIV, 7–20.
- RAVEN, Maarten J. 2005. „Egyptian Concepts on the Orientation of the Human Body”, *Journal of Egyptian Archaeology* XCI, 37–53.
- REDFORD, Donald B. 1976. „The Sun-disc in Akhenaten’s Program: Its Worship and Antecedents, I”, *Journal of the American Research Center in Egypt* XIII, 47–61, Pls. IV–XII.

- REDFORD, Donald B. 1981. „A Royal Speech from the Blocks of the 10th Pylon”, *Bulletin of the Egyptian Seminar* III, 87–102.
- REDFORD, Donald B. 1984. *Akhenaten, the Heretic King*. Princeton University Press, Princeton, NJ.
- REDFORD, Donald B. 1997. „The Monotheism of Akhenaten”, in SHANKS, Hershel – MEINHARDT, Jack (szerk.): *Aspects of Monotheism: How God Is One. Symposium at the Smithsonian Institution, Sponsored by the Resident Associate Program, October 19, 1996*. Biblical Archaeological Society, Washington, DC, 11–26.
- REDFORD, Donald B. 2013. „Akhenaten: New Theories and Old Facts”, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* CCCLXIX, 9–34.
- REDFORD, Donald B. et al. 1988. *The Akhenaten Temple Project. II: Rwd-mnw, Foreigners and Inscriptions*. (Aegypti texta propositaque 1) University of Toronto Press, Toronto, ON.
- REEVES, Nicholas 1989. *Ancient Egypt at Highclere Castle. Lord Carnarvon and the Search for Tutankhamun*. Highclere Castle, Highclere.
- REEVES, Nicholas 2001. *Akhenaten. Egypt's False Prophet*. Thames & Hudson, London.
- REICHE, Christina 1996. „Überlegungen zum nichtköniglichen Totenglauben in der Amarnazeit”, in SCHADE-BUSCH, Mechthild (szerk.): *Wege öffnen. Festschrift für Rolf Gundlach zum 65. Geburtstag*. (Ägypten und Altes Testament 35) Harrassowitz, Wiesbaden, 204–222.
- REICHE, Christina 1998. *Ein hymnischer Text in den Gräbern des Ḥwy3, Íḥ-ms und Mry-R^c in El-Amarna. Text und Textsorte, Textanalyse und Textinterpretation: Ein „sozio-kommunikativer“ Ansatz*. (Göttinger Orientforschungen 4.35) Harrassowitz, Wiesbaden.
- RICKE, Herbert 1932. *Der Grundriß des Amarna-Wohnhauses*. (Ausgrabungen der Deutschen Orient-Gesellschaft in Tell El-Amarna 4 = Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft 56) J. C. Hinrichs, Leipzig.
- ROEHRIG, Catharine H. 2016. „Royal Tombs of the Eighteenth Dynasty”, in WILKINSON – WEEKS 2016: 183–199.
- SANDMAN, Maj 1938. *Texts from the Time of Akhenaten*. (Bibliotheca Aegyptiaca 8) Fondation Égyptologique Reine Élisabeth, Bruxelles.
- SCHADEN, Otto J. 2016. „The West Valley and Amenmesse Projects”, in ELLEITHY 2016: 135–153.
- SCHARFF, Alexander 1922. *Ägyptische Sonnenlieder*. (Kunst und Altertum 4) Karl Curtius, Berlin.
- SCHLÖGL, Hermann A. 1986. *Amenophis IV. Echnaton. Mit Selbstzeugnissen und Bildern dargestellt*. (Rowohlt Monographien) Rowohlt, Reinbek bei Hamburg.
- SCHLÖGL, Hermann A. 2008. *Echnaton*. (C. H. Beck Wissen) C. H. Beck, München.
- SEEBER, Christine 1976. *Untersuchungen zur Darstellung des Totengerichts im Alten Ägypten*. (Münchener Ägyptologische Studien 35) Deutscher Kunstverlag, München – Berlin.
- SHEHAB, Naglaa Fathy Ahmed 2017. „ḥkr (Kheker) Frieze in Ancient Egypt”, *Journal of the General Union of Arab Archaeologists* II, 132–158.
- SILVERMAN, David P. – WEGNER, Josef W. – WEGNER, Jennifer Houser 2006. *Akhenaten and Tutankhamun. Revolution and Restoration*. University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, Philadelphia, PA.
- SMITH, Mark 2017. *Following Osiris. Perspectives on the Osirian Afterlife from Four Millennia*. Oxford University Press, Oxford.
- SMITH, Ray Winfield – REDFORD, Donald B. 1976. *The Akhenaten Temple Project. I: Initial Discoveries*. Aris & Phillips, Warminster.
- TAKAHASHI, Kazumitsu 2016. „A Preliminary Report on the Pottery from KV A”, in ELLEITHY 2016: 155–173.
- THEIS, Christoffer 2010. „Die Dauer eines altägyptischen Bestattungsrituals”, *Göttinger Miszellen* CCXXVII, 93–104.

- THEIS, Christoffer 2011. „Der Brief der Königin Daḥananzu an den hethitischen König Šuppiluliuma I. im Lichte von Reisegeschwindigkeiten und Zeitabläufen“, in KÄMMERER, Thomas R. (szerk.): *Identities and Societies in the Ancient East-Mediterranean Regions. Comparative Approaches. Henning Graf Reventlow Memorial Volume*. (Alter Orient und Altes Testament 390.1 = Acta Antiqua Mediterranea et Orientalia 1) Ugarit-Verlag, Münster, 301–331.
- THEIS, Christoffer 2015. „Wenn Archäologie und Philologie nicht harmonieren. Magische Ziegel, ihre Nischen und Totenbuchspruch 151d–g“, *Zeitschrift für ägyptische Sprache* CXLII, 85–95.
- TIMME, Paul 1911. *Tell El-Amarna vor der deutschen Ausgrabung im Jahre 1911*. (Ausgrabungen der Deutschen Orient-Gesellschaft in Tell El-Amarna 2 = Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft 31) J. C. Hinrichs, Leipzig.
- TOBIN, Vincent Arieḥ 1986. „Mythic Symbolism in the Amarna System“, *Journal of the Society for the Study of Egyptian Antiquities* XVI, 5–18.
- VON DER WAY, Thomas 1996. „Überlegungen zur Jenseitsvorstellung in der Amarnazeit“, *Zeitschrift für Ägyptische Sprache* CXXIII, 157–164.
- WEEKS, Kent R. (szerk.) 2005. *Atlas of the Valley of the Kings. Study Edition*. American University in Cairo Press, Cairo.
- WEIGALL, Arthur E. P. 1911/2015. *The Life and Times of Akhnaton, Pharaoh of Egypt*. 2nd ed. William Blackwood & Sons, Edinburgh – London. Reprint FB&c Ltd., London.
- WEIGALL, Arthur E. P. 1922. *The Life and Times of Akhnaton, Pharaoh of Egypt*. [4th] rev. ed. Thornton Butterworth, London.
- WEINSTEIN, James Morris 1973. *Foundation Deposits in Ancient Egypt*. [disszertáció, University of Pennsylvania] University Microfilms, Ann Arbor, MI.
- WIDMAIER, Kai 2008. „Totenfiguren ohne Totenreich. Überlegungen zu den königlichen Uschebti aus Amarna“, in PEUST, Carsten (szerk.): *Miscellanea in honorem Wolfhart Westendorf*. (Göttinger Miszellen Beihefte 3) Universität Göttingen, Göttingen, 153–160.
- WILKINSON, Richard H. – WEEKS, Kent R. (szerk.) [2016]. *The Oxford Handbook of the Valley of the Kings*. Oxford University Press, Oxford – New York.
- WILLIAMSON, Jacquelyn 2017. „Death and the Sun Temple. New Evidence for Private Mortuary Cults at Amarna“, *Journal of Egyptian Archaeology* CIII, 117–123.
- YOSHIMURA, Sakiji (szerk.) 2008. *Excavating in Egypt for 40 Years. Waseda University Expedition 1966–2006*. AKHT Inc., Tokyo.
- YOSHIMURA, Sakuji – KONDO, Jiro (szerk.) 2004. *Conservation of the Wall Paintings in the Royal Tomb of Amenophis III. First and Second Phases Report*. UNESCO, Paris – Waseda University, Tokyo.
- YOSHIMURA, Sakuji – KONDO, Jiro – KAWAI, Nozumo 2000. *A Survey of the Tombs in the Valley of the Kings. Pictorial Report*. (Studies in Egyptian Culture 10) Waseda University, Tokyo.